

školství.“ Kádner měl obdivuhodně jasnou představu o tom, k čemu v Sovětském svazu dochází. Analyzoval například změny v přijímání studentů, které favorizovaly studenty z dělnických a rolnických rodin, či přechod vědeckého výzkumu z univerzit na speciálně vytvořená pracoviště zejména na akademii věd. Kádner napsal, že „diktatura samozřejmě nemůže tolerovat akademickou autonomii“ a akademické senáty proto nahradily administrativní orgány, jejichž členy jmenoval stát. Marxistická ideologie pronikla do všech předmětů a „právo“ v našem pojetí dokonce zmizelo. Stejně dopadly filozofické fakulty. Jejich hlavní komponent – filozofie – byla totiž redukována na dogmatickou formu marxismu, kterou se museli učit všichni studenti.¹⁴⁹ Omezené korekce sovětského vysokoškolského systému byly učiněny po roce 1931. Nepřinesly však změnu základního cíle vzdělávání, jímž bylo podřídit jej potřebám státu. Tento cíl sovětského vysokého školství byl v příkrém rozporu s ideály, na nichž stály středoevropské univerzity.

¹⁴⁹ Kádner, *Vývoj*, část 4, s. 170–174.

KAPITOLA 2 DYNAMIKA A CESTY SOVĚTIZACE

Během období vzniku Solidarity v letech 1980–1981 si Poláci užívali svobod, které byly v poválečném období neznámé. Zatímco většina společnosti se dívala spíše do budoucnosti, mladá novinářka Teresa Torańska využila nové otevřenosti k prozkoumání minulosti. Možná, že se inspirovala hlavní hrdinkou filmu Andrzejе Wajdy *Muž z mramoru* z roku 1976 a začala zkoumat období stalinismu. O stalinismu toho nebylo v Polsku příliš známo, stejně jako se nevědělo, kdy přesně toto období začalo. A právě to byla první otázka, která zazněla v rozhovoru Torańskiej s Edwardem Ochabem, tajemníkem polské komunistické strany, který měl v letech 1950–1956 na starosti kulturu a vzdělávání. Otázku však nepoložila Torańska, ale Ochab. Poté, co Torańska začala odříkávat odpověď o letech 1948–1955 založenou na školních vědomostech, Ochab protestoval a uvedenou periodizaci označil za „nepodloženou a dokonce nelogickou“ Odlišování stalinistického a předchozího období odmítl. Podle něj by to „znamenal, že v době, kdy byly položeny základy lidové demokracie, byl vliv stalinistických metod, stalinistického aparátu a Stalina osobně menší“ Aby svůj názor podpořil, uvedl příklad tisíců Poláků, kteří byli hned po skončení války zatčeni či deportováni.¹⁵⁰

I když Ochabův názor mohl být míněn specificky jen pro polský případ, platí o vývoji celého regionu. Zejména proces vytváření stalinistického systému s jeho extrémním policejním terorem, ekonomickou iracionalitou a ideologickou neohrabaností nezačal teprve v roce 1948, avšak vyrostl na již dříve položených základech.¹⁵¹ Tento fakt je nejvíce viditelný v ekonomice, kde se většina znárodnění a vyvlastnění odehrála již před rokem 1948. Avšak je to pravda také o vysokoškolském systému. Čím více tradičních struktur komunisté odstranili již v roce 1945 či 1946, tím méně toho pak museli udělat později.

¹⁵⁰ Torańska, *Oni*, s. 26–27.

¹⁵¹ Jak uvedl Jan T. Gross, je také pravda, že léta druhé světové války vytvořila významné podmínky pro zavedení sovětské nadvlády. Viz jeho knihu „Social Consequences“. Tato otázka bude ve vztahu k profesorské komunitě pojednána podrobněji v kapitole 4.

Vzhledem ke konstelaci bezprostředně poválečného vývoje se museli komunisté dělit o moc a radikální změny nemohli jen tak jednoduše nadiktovat společnosti. Avšak komunistům přálo štěstí, neboť ovzduší bylo příznivě nakloněno sociálním reformám. Pokud tedy komunisté například chtěli zvýšit podíl studentů pocházejících z dělnických či rolnických rodin a pokud chtěli většinu studentů indoktrinovat marxistickými názory, nacházeli pro to, zejména v řadách sociální demokracie, ochotné spojence. Jak ukazuje československý případ, záleželo na tom, jak moc se o určitou otázku komunistická strana zajímala. Hodně tedy záviselo na politické kultuře stranického vedení. Každá z námi sledovaných komunistických stran se také pohybovala v rozdílných podmínkách, a to i co se týče síly a počtu členů a možnosti spolupráce s politickými „spojenci“. Ve východním Německu byla spojencem i Sovětská vojenská správa v Německu (SVAG).¹⁵²

Můžeme se přiklonit k názoru, že SVAG vytvořila pro sovětizaci ve východním Německu unikátní situaci. SVAG se jako zdroj autority a prostředků stala rozhodujícím činitelem pro vytvoření podmínek pro sovětský styl socialismu. I v roce 1946 byly vztahy mezi sovětskými orgány a Němci kooperativní a společným zájmem obou bylo postupovat obezřetně. Sověti neměli ani dostatek lidí, ani dostatek kompetentnosti, aby ve své okupační zóně řídili nejnižší úroveň vzdělávání. Když byl někdy v roce 1948 překročen Rubikon na cestě k vrcholnému stalinismu, východoněmečtí komunisté zjistili, že se jejich situace od polských či československých soudruhů příliš neliší. Museli přijmout důležitá rozhodnutí týkající se způsobu budování socialismu, ať již byly jeho základy po roce 1945 v jednotlivých státech jakkoli odlišné. Z tohoto důvodu má východoněmecká zkušenost se sovětizací svoji relevanci i mimo vlastní sovětskou okupační zónu.

Politika prvních poválečných let v oblasti vysokého školství

Ze tří komunistických stran, které v této knize studujeme, prokazovala o vzdělávací otázky v bezprostředně poválečném období nejmenší zájem ta československá. Komunistická strana Československa si ministerstvo školství v první poválečné vládě pojistila svým stoupencem profesorem Zdeňkem Nejedlým. Avšak po květnových volbách v roce 1946 KSČ vyměnila

¹⁵² V českých odborných textech se někdy též užívá zkratka SMAD. Viz např. H. Weber, *Dějiny NDR*, Praha, Lidové noviny 2003. Pozn. překl.

ministerstvo školství za ministerstvo vnitřního obchodu a přenechala jej českým národním socialistům. Po únorovém převratu v roce 1948 Nejedlý znovu získal vedení rezortu školství, avšak komunistům se do té doby podařilo v oblasti vzdělávání prosadit jen dvě menší změny obsažené již v Košickém vládním programu z dubna 1945.¹⁵³

První změnou bylo připojení pedagogických fakult k univerzitám v Praze, Brně a v Bratislavě. Tato relativně bezkonfliktní změna byla prosazována již pokrokovými odborníky na vzdělávání v době první republiky, kteří se zasazovali o vzdělávání nejen středoškolských učitelů, ale i učitelů základních škol na univerzitách. Vzhledem k tomu, že učitelský sbor pedagogických fakult měl tendenci podporovat KSČ, národní socialisté po květnových volbách roku 1946 rozvoj pedagogických fakult příliš nepodporovali.¹⁵⁴ Tuto stranickou politiku podpořila též univerzitní komunita, která pochybovala o tom, zda pedagogické fakulty vůbec poskytují univerzitní úroveň vzdělávání. Navíc na Univerzitě Karlově působili dva profesori pedagogiky, kteří nebyli řádně habilitováni.

Druhá změna též znepokojila ty, kdož se obávali o úroveň univerzitních standardů. Na Karlově univerzitě byly vytvořeny tři nové katedry – sovětského práva, sovětské literatury a sovětských dějin – které též obsadili učitelé bez řádné habilitace.¹⁵⁵ Katedru sovětské literatury vedl Bohumil Mathesius, známý překladatel a popularizátor sovětské literatury v meziválečném období.¹⁵⁶ Novým profesorem sovětského práva a ekonomie se stal Vladimír Procházka, který byl též angažovaným levicovým publicistou a překladate-

¹⁵³ V březnu 1945 se představitelé londýnské exilové vlády setkali se zástupci KSČ v Moskvě a na základě jejich politických dohod vyhlásili v dubnu ve slovenském městě Košice vládní program, který se stal základem politického systému poválečného Československa. Podrobněji viz Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century*, s. 235–236. Nejedlý se stal řádným profesorem hudební vědy na Univerzitě Karlově v roce 1919 a v meziválečném období podporoval levicové směry. Poněkud překvapivě se též stal životopiscem T. G. Masaryka. Během druhé světové války vyučoval v Sovětském svazu. *Československý biografický slovník*, s. 482–483. Jeho kolega, profesor románské literatury Václav Černý napsal, že Nejedlý v roce 1945 dosáhl moci, po které dlouhou dobu toužil, ale „která byla dána člověku již dávno tvořivě bezmocnému a povahově zesláblému“. *Paměti*, díl 3, s. 146–147.

¹⁵⁴ Nejdůležitější osobnosti pedagogických fakult v Praze a Brně – Nejedlý, Otakar Chlup a jazykovědec František Trávníček – byli členy KSČ. K vytvoření pedagogických fakult viz „Dekret prezidenta republiky ze dne 27. 10. 1945 o vzdělávání učitelstva“ č. 132/1945 Sb., a „Zákon ze dne 9. dubna 1946, kterým se zřizují pedagogické fakulty“, č. 100/1946 Sb.

¹⁵⁵ Rozhovor s profesorem Janem Havránkem, 7 července 1993.

¹⁵⁶ *Československý biografický slovník*, s. 445.

lem.¹⁵⁷ Nejvlivnějším z nových profesorů byl Arnošt Kolman, vedoucí katedry sovětské filozofie a dějin. Narodil se v Praze a již v průběhu první světové války se stal bolševikem. Poté, co padl v průběhu první světové války do ruského zajetí, účastnil se říjnové revoluce a údajně se znal i s Leninem. V následujících desetiletích se postupně stal uznávanou autoritou sovětské filozofie vědy. Kolman, který si zachoval i sovětské občanství a mluvil česky se silným ruským přízvukem a rusismy, se v roce 1945 objevil v Praze. Získal popularitu mezi levicovými studenty a stal se pro ně inspirací.¹⁵⁸ Objevily se sice pochybnosti o ekvivalenci jeho sovětského vzdělání, ale na filozofické fakultě jej přesto ustanovili řádným profesorem, jak poznamenal jeden z jejích učitelů, „stále z pocitu štěstí ze sovětského vítězství“.¹⁵⁹

Jinak komunistické vedení v tomto ranném období nepodporovalo žádné další reformy vysokého školství a ponechalo vysoké školy entuziasmu Kolmanových studentů, kteří začali bojovat o moc ve studentských a kolejních radách a kteří požadovali i reformy výuky, zejména na právnické fakultě. V únoru 1948 dovolilo vedení KSČ, aby komunističtí studenti vytvořili své „akční výbory“ a provedli čistky v profesorském sboru a mezi studenty. Jak v období před, tak i po roce 1948 představovali čeští komunističtí studenti politicky významnou sílu, která neměla v rámci sledovaného regionu obdobu. V jejich činnosti bylo možno nalézt reminiscence „hnutí proletářských studentů“ z konce 20. let v Sovětském svazu. Až do roku 1953 se KSČ neodhodlala tuto studentskou moc podvázat vytvořením struktury základních stranických organizací a zavádět koordinovanou a možná i liberálnější vysokoškolskou politiku.

Stejně jako jejich českoslovenští kolegové, i polští komunisté ztratili po téměř dva roky od června 1945 do února 1947 rezort ministerstva školství.

¹⁵⁷ Procházka překládal do češtiny díla Shawa, Feuchtwangera a Steinbecka. Stal se doktorem práv a nějaký čas strávil v Sovětském svazu. Tamtéž, s. 572. Právnická fakulta jej 14. listopadu 1945 jednomyslně navrhla ministerstvu školství na řádného profesora, ačkoli mezi jeho pracemi o ekonomii a právu bylo jen „několik, které používaly vědeckou metodu“. Jeho zastánce, profesor Hobza, omlouval nedostatek Procházkovy akademické kvalifikace jeho podrobnou znalostí „veřejné správy sovětského Ruska“. Viz dopis děkana Jana Matějky Zdeňkovi Nejedlému z 14. listopadu 1945, AČAV, pozůstalost Z. Nejedlého, č. k. 31.

¹⁵⁸ Kolman, *Die verirrte Generation*. Kolman se vrátil do Sovětského svazu v roce 1948 poté, co kritizoval vedení KSČ za podcenění třídního soutěžení ve straně a za její buržoazní životní styl. V roce 1960 mu byl povolen návrat do Československa, aby pomohl bojovat s revizionismem. Stal se však zastáncem Pražského jara. Rozhovor s profesorem Janem Havránkem, 7. července 1993.

¹⁵⁹ „Vysoké školy – universita“ AČAV, pozůstalost Krále, i. č. 36.

V této době za něj odpovídala Polská rolnická strana (PSL) v čele s ministrem Czesławem Wycechem.¹⁶⁰ Polská komunistická strana – zvaná v této době Polská dělnická strana (PPR) – však obsadila místo vedoucího odboru vysokého školství. V jeho čele stáli pozdější disident Władysław Bieńkowski a Běloruska Eugenia Krassowska.¹⁶¹ V tomto období se polští komunisté zaměřili na jednu z otázek vysokého školství – na přijímání ke studiu. Během prvního setkání s profesory Jagellonské univerzity v Krakově v lednu 1945 polský komunistický ministr školství Stanisław Skrzyszewski požadoval, aby na univerzitách byl vytvořen prostor pro studenty z neprilegovaných vrstev společnosti.¹⁶² V květnu 1945 jeho ministerstvo vydalo dekret, kterým vytvořilo tzv. vstupní ročník (*rok wstępny*) pro studenty, kteří neměli dostatečné vzdělání pro okamžité studium na univerzitě. Dekret však nespécifikoval sociální skupiny, pro které měl být ročník určen. Když byl na podzim vstupní ročník otevřen, tvořili jej lidé z nejrůznějším společenským zázemím. Proto levicoví studenti z organizace ZWM „Życie“ vytvořili svoji vlastní strukturu „přípravných kurzů“ (*kursy przygotowawcze*), jejichž cílem bylo připravit studenty z „dělnických a rolnických rodin“ na studium výše zmíněného vstupního ročníku. Vzhledem k slabému vlivu komunistů v přijímacích komisích na vysokých školách se však nárůst dělnických a rolnických studentů na polských vysokých školách projevil teprve koncem první dekády poválečného období.

Na podzim 1947 polská komunistická strana přišla s další, tentokrát neúspěšnou iniciativou. Dekret ministerstva školství měl zvýšit pravomoci ministerstva při jmenování a zaměstnávání profesorů a jmenování děkanů

¹⁶⁰ Wycech (1899–1977) byl povoláním učitel. Za druhé světové války se stal ředitelem odboru školství v podzemní vládě loajální londýnským Polákům. Vůči univerzitám se choval během krátkého poválečného úřadování v čele ministerstva vstřícně. Svůj úřad opustil v únoru 1947 krátce poté, co polští komunisté zvítězili ve volbách. *Moldawa, Ludzie władzy*, s. 443.

¹⁶¹ Bieńkowski (1906–1991) opustil ministerstvo školství v září 1946 a nahradila jej Krassowska (1910–1986), která ve třicátých letech studovala ve Vilniusu, během války vyučovala v podzemních kurzech a po válce zastávala významné postavení v demokratické straně (*Stronnictwo Demokratyczne*), která bezpodmínečně podporovala polské komunisty. Krassowska zůstala náměstkyní ministra školství až do roku 1964. Tamtéž, s. 337 a 379.

¹⁶² Krasiewicz, *Odbudowa*, s. 123. K protokolům Skrzyszewského schůzí viz AUJ, S III I Skrzyszewski (1901–1978) byl povoláním učitel, který vystudoval v roce 1924 Jagellonskou univerzitu a v tom samém roce vstoupil do komunistické strany. Válku strávil v Sovětském svazu a ministrem školství byl od prosince 1944 do června 1945 a poté znovu od února 1947 do července 1950. Mezi lety 1951 a 1956 vykonával funkci ministra zahraničních věcí. *Moldawa, Ludzie władzy*, s. 422.

a rektorů. Jak si ještě ukážeme podrobněji, vyvolala pouhá informace, že se takovýto dekret chystá, bouřlivou a odmítavou reakci polských profesorů. Aby si polští komunisté nepohněvali jinak loajální vzdělance, vydali nakonec mnohem umírněnější verzi dekretu, než původně předpokládali.¹⁶³

V prvním poválečném roce převzali v rámci státního aparátu odpovědnost za vzdělávání východoněmečtí komunisté. A tuto kontrolu již do konce existence NDR nepustili z rukou. Jediný zemský ministr školství, který nebyl členem SED, byl odstraněn již koncem roku 1946.¹⁶⁴ V dubnu 1947 definoval funkcionář SED Alfons Kauffeldt dosavadní „základní požadavky“ vysokoškolské politiky SED. Patřily mezi ně „podpora studia dělníků a rolníků, eliminace fašistických učitelů a studentů a politické školení studentů“.¹⁶⁵ O všech těchto bodech pojednáme ještě podrobněji. V této fázi je možné shrnout, že byly uskutečňovány především prostřednictvím změn v přijímání na vysokou školu. Přijímací procedura totiž vysloveně zvýhodňovala děti z „pracujících tříd“. Tuto politiku doplnilo zavedení více než dvanácti kurzů (*Vorstudienanstalten*), jejichž absolvování přiznalo stovkám dětí z neprivilegovaných vrstev společnosti ukončené středoškolské vzdělání a poté i preferované postavení při přijímání na vysokou školu. Druhý z Kauffeldtem zmíněných bodů charakterizujících politiku východoněmeckých komunistů vedl k tomu, že ve východním Německu došlo v rámci sledovaného regionu k největším čistkám vysokoškolského učitelského sboru. Čtyři z pěti východoněmeckých akademiků přišli po válce o možnost dále vykonávat své povolání. Třetí z jím zmíněných bodů byl realizován zaváděním marxismu do univerzitních osnov, a to formou na první pohled neškodně vyhlížejících kurzů nazvaných „politické a sociální problémy současného světa“.

Všechny výše zmíněné iniciativy přinesly do roku 1947 své ovoce a přinutily SED, aby přemýšlela o dalším postupu. Na základě stranické politiky se na východoněmeckých univerzitách zvýšil počet studentů z dělnic-

¹⁶³ Viz kapitolu 6.

¹⁶⁴ Liberál dr. Emil Mencke-Glückert byl odpovědný za vysokoškolské vzdělávání do poloviny roku 1946, kdy jej na nátlak SVAGu vystřídal člen SED dr. Arthur Simon. Haritonow, *Sowjetische Hochschulpolitik*, s. 75. Jinak všechny ostatní vedoucí funkce v oblasti vysokého školství v Brandenbursku, Meklenbursku, Sasku, Sasku-Anhaltsku nebo Durynsku zastávali od roku 1945 buď členové SED z řad původní sociální demokracie nebo komunistické strany. To platilo i o ústředních orgánech v Berlíně s výjimkou profesora Theodora Brugsche, který ačkoli nebyl členem strany, se SED úzce spolupracoval. Broszat a Weber, *SBZ-Handbuch*, s. 96–99, 118–121, 142–144, 162–163, 183–185 a 237–238.

¹⁶⁵ 11. dubna 1947, SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/6. Kauffeldt měl na starosti vysoké školy ve vedení SED v letech 1946 a 1947.

kých a rolnických rodin, a to na více než 30 procent. To představovalo daleko lepší výsledek, než jakého v této době dosáhli v Polsku či v českých zemích. SED nyní mohla přistoupit k vytvoření nejen proletářsky složeného, ale i politicky loajálního studentstva. Při přijímání ke studiu se začaly zdůrazňovat politické požadavky – například členství v „demokratických organizacích“ Také s tím se v této době v Polsku či v českých zemích nesetkáme. Navíc poté, co z univerzit odešly stovky učitelů, mohla SED přikročit i ke „vzdělávání“ nové generace akademiků. Na základě sovětských urgencí zahájila již v roce 1947 ústřední Německá správa pro vzdělávání (dále jen DVV) přijímání studentů k postgraduálnímu studiu. V předchozím německém systému bylo, stejně tak jako v Praze či ve Varšavě, nemyslitelné, aby postgraduální studium probíhalo mimo přímou kontrolu univerzit. Potřeba vhodných učitelů pro výuku předmětu „politické a sociální problémy současného světa“ vedla k zakládání fakult „společenských věd“, které byly v roce 1947 připojeny k existujícím univerzitám. Pro rozšíření marxistického vlivu byly využívány také všechny ostatní nové fakulty, a to včetně pedagogických fakult, jako tomu bylo v Československu, a nejrůznějších přípravných kurzů probíhajících v budovách středních škol. Českoslovenští komunisté však nikdy dělnicko-rolnické fakulty nepřipojily k univerzitám a v Polsku se tak stalo teprve v roce 1951.

To, že se SED ve východním Německu podařilo tak rychle dosáhnout výše zmíněných výsledků, je působivé, zvláště pokud si uvědomíme, že musela překonávat jeden významný handicap. V souladu s německou tradicí byla totiž státní správa decentralizována. V Polsku a Československu podléhalo vysoké školství ústřednímu ministerstvu školství, zatímco ve východním Německu zemským vládám. Například univerzity v Rostocku a Greifswaldu měla na starosti schwerinská zemská vláda. Zpočátku se proto reformy univerzit jen obtížně řídily přímo z Východního Berlína. Centralizace vysokoškolské politiky byla navíc v sovětské zóně komplikována sovětskou snahou ovlivňovat vývoj v celém Německu. Vzhledem k tomu, že Sovětský svaz nechtěl být obviněn, že způsobil rozdělení Německa na dvě části, neumožňoval východoněmeckým orgánům v Berlíně, aby až do roku 1949, kdy se stalo politické rozdělení realitou, intervenovaly v jednotlivých zemích.¹⁶⁶

¹⁶⁶ DVV byla vytvořena nařízením Sovětské vojenské správy č. 17 ze dne 27. července 1945 a byla zodpovědná za „správu škol, mateřských škol, vzdělávacích zařízení a uměleckých, vědeckých a kulturních institucí“ Působila v sovětské okupační zóně, ale jak naznačuje její název, měla být

Na druhé straně fakt, že v čele všech orgánů zemské správy v rámci sovětské zóny stáli představitelé SED, postupně umožňoval, aby se vzdělávací politika v sovětské zóně uskutečňovala jednotně na základě stranické disciplíny. Koncem roku 1946 předseda DVV Paul Wandel rozhodl, že aktivity vzdělávacích úřadů budou v rámci celého východního Německa koordinovány prostřednictvím schůzek zemských ministrů školství, které se měly konat každý měsíc. První takováto konference odsouhlasila, že budou vytvořeny jednotné návrhy školských předpisů, zejména pro oblast disciplinárních norem, zkoušek na lékařských fakultách, postgraduálního vzdělávání a doktorských zkoušek.¹⁶⁷ Návrhy byly předloženy univerzitám a ministři je poté nechali schválit zemskými vládami.¹⁶⁸

Později se ukázalo, že včasné zahájení reformy vysokoškolského vzdělávání bylo pro SED velkou výhodou, neboť splnění základních cílů její politi-

základem pro budoucí celoněmeckou vládu. Handel a Köhler, *Dokumente der Sowjetischen Militäradministration*, s. 14–15. DVV se zpočátku spoléhala na neformální autoritu interpretace a předávání sovětských zájmů. Viz např. dopis DVV z 19. listopadu 1946, který požadoval jednotné platy pro profesory v rámci sovětské okupační zóny, podle „směrnic SVAGu“. BAAP, R2/636, l. 170. Viz též telegram z 30. prosince 1947 univerzitním rektorům a zemským ministrům školství o výkladu sovětské směrnice č. 56 z 13. března 1947 o platech profesorů. BAAP, R2/638. Dohoda DVV a zemských vlád z 2. května 1947 kromě jiného specifikovala, že DVV má za úkol „prozkoumat plnění nařízení nejvyšších míst SVAGu“ a koordinovat práci zemí a ústředních orgánů. Dopis rektorů děkanům z 9. července 1947. UAR, RIII EI-3/1

¹⁶⁷ Autorita DVV byla rychle uznána komunisty kontrolovanými zemskými ministerstvy školství. Viz např. oběžník meklenburského ministerstva z 22. ledna 1947 o „nařízeních ústředních orgánů SVAGu vedoucím úředníkům DVV, podle něhož má DVV právo provádět inspekce vzdělávacích aktivit v sovětské zóně“. UAR, KI-1005. Paul Wandel (1905–1994) byl původně učitelem Kominterny a nestudoval vysokou školu. Jeho zástupce pro vysoké školy Rompe (1905–1993) byl vysokoškolským učitelem. Před rokem 1933 působil Wandel jako druhý tajemník komunistické strany v Bádensku. Jeho bývalý žák Wolfgang Leonhard jej popsal jako „perfektní prototyp inteligentního stalinisty“. „Když se změnila linie, byl připraven změnit svůj názor ze dne na den a s krystalicky čistou logikou argumentovat úplně opačně, než jak o této věci mluvil ještě včera.“ Leonhard, *Die Revolution*, s. 217. Wandela doporučil ústřední výbor německé komunistické strany a potvrdili jej okupační úřady. GARF, f. 7317, op. 54, d. 4, l. 55. Profesor Robert Rompe vedl odbor vysokého školství DVV v letech 1946 až 1949. Narodil se německým rodičům v Petrohradě v roce 1905. Před nástupem nacistů k moci získal doktorát z fyziky a vstoupil do komunistické strany Německa. Po roce 1933 získal habilitaci na univerzitě v Bonnu. Pro jeho funkci jej předurčil fakt, že uměl plyně rusky, měl vysoký kredit v akademickém prostředí a byl členem komunistické strany. BAAP, R2/934, l. 137.

¹⁶⁸ To často nebyl jednoduchý proces, protože se místní úřady obávaly centralizace. Po jednom z pokusů DVV intervenovat v personálních záležitostech brandenburský ministr školství Rücker prohlásil: „To nikdy neprojde naší vládou!“ Záznam ze schůze ze dne 18. března 1947, BAAP, R2/53, l. 108–109.

ky si vyžadovalo několik let. Například základem nových osnov pro sociální vědy měla být politická ekonomie, ale jen příprava jejích osnov si vyžádala pět let. V červnu 1946 pověřila DVV profesora Bruno Gleitze, aby vypracoval plán výuky ekonomie. Ten jej dokončil již v říjnu za spolupráce s kolegy Kuczynským a Rogowským. Jednalo se však v zásadě o původní osnovy výuky ekonomie, ze kterých byla odstraněna protizidovská ustanovení. Tento návrh odmítl v posudku určeném sovětské vojenské správě profesor Ludshuveit, který konstatoval, že ekonomické vzdělávání musí obsahovat také „praktický prvek“. Konference ministrů školství v březnu 1947 vytvořila komisi, která připravila nový návrh. Na základě výsledků připomínkového řízení se poté DVV snažila vytvořit návrh kompromisní. V srpnu 1948 byl konečně připraven učební plán, který se začal uplatňovat nejprve v Berlíně. Mezitím však bývalý člen sociálnědemokratické strany Německa (SPD) profesor Gleitze z východního Německa emigroval. Pokusy vytvořit jednotný plán výuky ekonomie však pokračovaly. V listopadu a prosinci 1949 se pokusil vypracovat vlastní návrh sjednoceného curricula bývalý buchenwaldský vězeň Otto Halle, který o vysokoškolském vzdělávání vypracoval pro odbor vzdělávání SED několik návrhů. Nebyly však využity. Poté, co byl Halle v roce 1950 svého místa zbaven,¹⁶⁹ předložil v zimě roku 1950 plán na výuku ekonomie profesor H. Gehring z univerzity v Halle. Jeho plán přednášek ekonomie byl založen na textech A. Webera, W. Sombarta a G. Schmollera.¹⁷⁰ Až do počátku 50. let tak žádný z návrhů nezaručoval nějaké zásadnější uplatnění ekonomických teorií marxismu-leninismu.¹⁷¹ Přes všechny výše zmíněné problémy měla SED stále velký náskok před ostatními komunistickými stranami regionu. Na počátku 50. let totiž českoslovenští komunisté s vytvářením jednotných výukových plánů teprve začínali.

¹⁶⁹ BAAP, R2/1482, 1484, 1462; SAPMO-BA, ZPA, NL 182/933. Halle, který byl profesí číšník, patřil k aktivistům komunistické strany Německa v Halle-Merseburku. Léta 1935–1945 strávil v Buchenwaldu a v letech 1945–1949 řídil odbor vysokého školství v Sasku-Anhaltsku. Nebyl ani schopen mluvit spisovně německy, a nehodil se proto na úkol řídit v celé NDR vysoké školy. V roce 1950 byl proto propuštěn. Müller a Müller, *...stürmt die Festung*, s. 396. K příkladům jeho neschopnosti viz BAAP, R2/1490, l. 15, 53.

¹⁷⁰ Marxův *Kapitál* se objevil až na konci seznamu a jednalo se tedy až o dodatečný nápad. Gerhard Harig napsal ministerstvu školství v Sasku-Anhaltsku 7. prosince 1950 nesouhlasný dopis, ve kterém jej upozornil, že přednášky nejsou v souladu s „vědeckým základem našeho ekonomického plánování“. Semestr již však v té době pokročil. BAAP, R2/1488, l. 71, 76.

¹⁷¹ Rozhovor s profesorem Johannesem Schmidtem, Lipsko, 15. června 1991. Koordinace sjednocení přednášek z historie a filozofie si také vyžádala několik let. Řada návrhů byla odmítnuta. BAAP, R2/1422, l. 13; R2/1455, l. 8.

Vysvětlení rozdílů v politikách prvních poválečných let týkajících se vysokého školství

Důvody relativního úspěchu SED při transformaci vysokého školství budou v této knize ještě podrobněji vysvětleny, avšak již v této fázi je možné jmenovat tři klíčové faktory. Byly jimi:

1. vůle stranického vedení kontrolovat a využívat vzdělávání,
2. existence velké zásobárny motivovaných kádrů,
3. podpora sovětské vojenské správy.

Nejpřesvědčivější důkazy prvního z faktorů jsme již uvedli. Zejména opatření přijatá již bezprostředně po skončení války pomohla vytvořit hegemonii Jednotné socialistické strany mezi studenty a v „další generaci“ profesorů. Rozhodná vůle stranického vedení je patrná již od roku 1946 také v opatřeních, která směřovala k budování vlastního aparátu a ke koordinaci aktivit ve vysokoškolském vzdělávání. Poté, co stranická organizace na univerzitě v Halle zorganizovala v listopadu 1946 „ústřední“ vysokoškolskou konferenci, které se zúčastnili straničtí zástupci ze všech univerzit sovětské zóny, byli vedoucí funkcionáři strany přinuceni jednat. Akce totiž nebyla projednána s ústředními orgány SED a jejich zástupci byli na konferenci jen pozváni.¹⁷² Takovéto nekoordinované a „neschválené“ jednání bylo považováno v SED za problematické, neboť místní funkcionáři strany údajně použili „neadekvátní prostředky“, které „poškodily rozvoj univerzit“.¹⁷³ V květnu 1947 ústřední sekretariát SED vytvořil Radu pro vysoké školy, které předsedal jeden z hlavních tvůrců komunistické politiky v kulturních otázkách v prvních letech po skončení války Anton Ackermann. Členy této rady byli i účastníci konferencí zemských ministrů školství, první tajemníci organizací SED na univerzitách a několik profesorů – členů SED.¹⁷⁴

Ve skutečnosti však místní funkcionáři strany na univerzitách nebyli žádní renegáti. Na výše zmíněné konferenci konané v listopadu 1946 odhlasovali

¹⁷² Kauffeldt zemským organizacím SED 24. prosince 1946. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/6.

¹⁷³ Zpráva o situaci, duben 1947. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/6.

¹⁷⁴ Mezi těmito profesory byli Meusel, Kuczynski, Gleitze, Deiters a Naas z Berlína, Herz z Greifswaldu, Reinäcker z Rostocku, Behrens a Markov z Lipska a Henselmann z Výmaru. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/6. Ackermann (1905–1973) byl znám jako autor eseje z r. 1946 o zvláštní cestě Německa k socialismu. Povoláním byl dělník v textilce a působil jako funkcionář komunistické strany Německa v Berlíně, ve Španělsku, v Paříži a Moskvě. Po válce řídil první „iniciativní komunistickou skupinu“ v Sasku. V roce 1953 byl z funkcí odstraněn, neboť podpořil Ulbrichtovy oponenty Herrnstadta a Zaissera. Černý, *Wer war wer*, s. 10–11

například nutnost většího dohledu zemských stranických organizací SED nad univerzitami.¹⁷⁵ Dopustili se tedy spíše jen horlivosti a nedočkavosti.

Druhým důvodem úspěchu SED na vysokých školách byla velikost a aktivita základních stranických organizací ve východním Německu. Kvůli rychlému zavedení dělnicko-rolnických fakult dosáhl počet členů SED mezi východoněmeckými studenty více než jedné čtvrtiny již v letech 1946–1947. Na dvou největších univerzitách v sovětské zóně, v Halle a Lipsku, to bylo více než jedna třetina.¹⁷⁶ V únoru 1947 patřilo k SED 29 procent učitelů na univerzitě v Rostocku, 23 procent v Jeně a 20 procent v Lipsku.¹⁷⁷

Oproti tomu polská komunistická strana – PPR – byla v profesorském sboru na univerzitách zastoupená tak slabě, že měla velký problém obsadit svými členy významné posty v univerzitní administrativě. Musela se tedy spolehnout na spolupráci s „progresivními“ učiteli.¹⁷⁸ Polské komunisty a jejich nástupce Polskou sjednocenou dělnickou stranu tak osobně podpořovala jen malá skupina vysokoškolských učitelů. V květnu 1948 bylo členem Polské sjednocené dělnické strany 82 z 2188 profesorů, což představovalo jen 3,7 procenta, a 109 z 3762 docentů, tj. 2,9 procenta.¹⁷⁹ Mezi studenty nebylo postavení polských komunistů o mnoho lepší. V roce 1948 počet studentů-komunistů celkově nepřekročil 4 procenta všech vysokoškolských studentů (viz tabulka č. 2-1).

Tento personální stav umocňoval pocit slabosti. Ředitel ekonomického oddělení Ústředního výboru Polské dělnické strany (PPR) Stefan Jędrychowski prohlásil v červnu 1947 na shromáždění levicových vysokoškol-

¹⁷⁵ Viz „Bericht über die Sitzung der Betriebsgruppenleiter der Universitäten Berlin, Jena, Rostock, Greifswald, Leipzig und Halle am 22. und 23. November 1946 in Halle/Saale“ SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/456.

¹⁷⁶ BAAP, R2/1060. K přesným číslům viz kapitolu 12, tabulku 12-2.

¹⁷⁷ Kowalczyk, „Die Durchsetzung“, s. 47. Na počátku roku 1948 patřila téměř jedna třetina (31,2 procenta) mladých vysokoškolských učitelů mezi členy SED. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/458, l. 107–110.

¹⁷⁸ Schůze vedoucích představitelů polské komunistické strany 19. října 1949 rozhodla, že „administrativní funkce (rektorů, děkanů atd.) musí být obsazeny našimi soudruhy, ale místa jejich zástupců již ne, neboť se jedná o podružné posty a nemůžeme si dovolit plynout našimi kádry. Pravidlem musí být obsadit našimi soudruhy klíčové pozice.“ AAN, KC PZPR 237/XVII/2, k. 2–3. Ve východní Německu byla praxe přesně opačná. Všechny posty až na malé výjimky byly obsazeny členy SED a jen několik míst bylo ponecháno „buržoazním učencům“ aby se tak ukázala politika spolupráce SED s „progresivními silami“. Mezi místa, která byla takovýmto silám nabízena, patřily nejčastěji úřady rektorů a děkanů. Skutečnou moc však neměl rektor, ale první tajemník SED. Důsledky slabého zastoupení polských komunistů budou rozebrány podrobněji v kapitolách 8 a 9.

¹⁷⁹ Fijałkowska, *Polityka i twórcy*, s. 67.

TABULKA 2-1

Členství studentů prvních ročníků polských vysokých škol
v Polské dělnické straně (PPR) v letech 1947-1948

Vysoká škola	Počet studentů prvního ročníku	Počet členů strany	Procento
Varšavská polytechnika	939	28	3,0
Jagellonská univerzita	2988	46	1,5
Poznaňská univerzita	1440	32	2,2
Toruňská univerzita	620	35	5,6
Univerzita a polytechnika ve Wrocławu	709	56	7,9

Ždroj: AAN, KC PPR 295/XVII/61.

ských učitelů, že vedle církve a škol, jsou univerzity jedním z center „obnovy a přežívání ideologických zbytků reakce“ v Polsku. Izolace profesorů od zbytku společnosti byla podle něj „tragickým dilematem, neboť dochází ke střetu s vládnoucí, oficiální realitou. Univerzity jsou kolébkou intelektuální opozice... a jsme konfrontováni s paradoxem: marxismus, který je efektivní zbraní pracujících mas, je na univerzitách až na posledním místě. Marxistická teorie je na univerzitách odmítána *ex cathedra*, aniž se někdo obtěžuje s vědeckým zdůvodněním. A těch několik marxistů se dokonce za svůj názor stydí a přetvařují se, aby se neznemožnili před svými kolegy.“¹⁸⁰

Avšak i Jędrychowského oficiální realita byla od skutečné reality hodně vzdálená. Na téže konferenci hlavní ideolog polské komunistické strany Adam Schaff vysvětloval špatné postavení marxismu na polských univerzitách tím, že „buržoazní profesori provádějí otevřenou politickou agitaci proti vládě“ Marxisté se podle Schaffa na polských univerzitách často cítili „ohroženi, neboť zastávají nepopulární názory“.¹⁸¹ Někteří

¹⁸⁰ AAN, KC PPR 295/XVII/57, k. 11 Doslova polsky: *usiłujq stosowac mimikę, żeby nie razić w otoczeniu*. Jędrychowski vystupuje jako Robespierre v knize Czesława Miłosze *Native Realm*. Později se stal ministrem financí a zahraničních věcí. *Mołdawa, Ludzie władzy*, s. 365–366.

¹⁸¹ AAN, KC PPR 295/XVII/57, k. 20.

polští komunisté se skutečně cítili tak ohroženi, že při vstupu na univerzitu raději své členství ani neuváděli.¹⁸² Polská dělnická strana se musela na univerzitách teprve zviditelnit. Zdálo se, jako by polští komunisté částečně pokračovali ve využívání konspirativních metod z doby nacistické okupace.¹⁸³

Vedení polské komunistické strany neiniciovalo vznik základních organizačních strany na univerzitách ani tak proto, aby jejich práci řídilo, ale aby podnítilo iniciativu komunistů na vysokých školách. Na základě návrhu Adama Schaffa vytvořila komunistická strana na univerzitách tzv. „buňky šesti“ – *szóstki*, které tvořili paritně zástupci Polské dělnické a Polské socialistické strany z řad vysokoškolských učitelů. Tento systém měl i svoji vrcholnou šestičlennou řídicí skupinu ve Varšavě složenou z vedoucích představitelů obou stran. Ta však často neměla co řídit, neboť na řadě vysokých škol komunisté mezi profesory nesehnali ani požadované tři členy.¹⁸⁴ V této době měly „šestky“ na skutečné dění na univerzitách ve vztahu k výuce a výzkumu jen velmi malý vliv.¹⁸⁵

Vzhledem k nedostatku specializovaných kádrů nebyla znalost vysokého školství v ústředním výboru polských komunistů na dostatečné úrovni. Výše zmíněné „šestky“ na univerzitách podléhaly též příslušným školským úředníkům – členům strany na úrovni vojvodství, kteří se většinou o vysoké školy příliš nezajímali.¹⁸⁶ Tato skutečnost přímo kontrastovala se situací ve

¹⁸² V listopadu 1947 napsal člen polské komunistické strany zasedající v přijímací komisi ve Varšavě ústřednímu výboru, že jim nemůže říci, kolik z uchazečů je členem strany, neboť „mnozí členové se ke svému členství nepřihlásili“. Pokud byli zároveň členy jiné „demokratické organizace“, uváděli jen toto členství a své členství v Polské dělnické straně neuvedli. AAN, KC PPR 295/XVII/61 k. 429, 429a.

¹⁸³ V roce 1947 byla otevřená agitace pro komunismus na mnoha místech v Polsku spojena s nebezpečím atentátu. Pokračování konspiračních aktivit bylo diskutováno na setkání profesorů Polské dělnické a Polské socialistické strany 15. září 1947, podle jehož závěrů na „univerzitách stále převládá atmosféra podzemní práce a demokraté jsou dušeni velkou převahou nestraníků“. AAN, KC PPR 295/XVII/58, k. 79. Diskuze z listopadu 1947 zase kritizuje levicové akademiky za to, že „nejsou schopni vyjít z atmosféry ilegální práce“ a „přetrvávající atmosféru ilegality“ v aktivitách komunistů. AAN, KC PPR 295/XVII/57, k. 38, 46.

¹⁸⁴ Polská komunistická strana měla jen jednoho člena mezi vysokoškolskými profesory v Toruni a dva v Lublinu. AAN, KC PPR 295/XVII/57, k. 5–6.

¹⁸⁵ Základní stranické organizace se na univerzitách objevily až v roce 1949. Suleja, *Uniwersytet Wrocławski*, s. 162–163.

¹⁸⁶ Viz například komentář profesora Bondera z Gliwice učiněný v listopadu 1947. AAN, KC PPR 295/XVII/57 k. 45. Krátce poté, co se komunistická strana chopila v roce 1947 plné kontroly nad ministerstvem školství, vytvořila v rámci svého ústředního výboru „vzdělávací a kulturní

východním Německu, kde se o vysoké školství staralo hned několik organizačních struktur, desítky funkcionářů na zemské i místní úrovni, na univerzitách i na fakultách. Projevila se tu i jistá výhoda decentralizace. Řada východoněmeckých komunistů mohla být využita ve státním aparátu hned pěti zemských ministerstev. Funkcionáři, kteří začali v roce 1946 pracovat na místní úrovni, byli v roce 1949 k dispozici v Berlíně vznikajícím ústředním orgánům nového státního útvaru - Německé demokratické republiky.¹⁸⁷ Byli spolehliví a vytvořili si na univerzitách celou řadu osobních kontaktů. Když přijeli do Berlína, dostali se pod vliv funkcionářů, kteří měli s univerzitami své vlastní plány. Patřili k nim Paul Wandel, Kurt Hager a zejména Walter Ulbricht.

Polské a východoněmecké univerzity se dobře hodily do svých společenských kontextů. Ani v jednom případě nebyla komunistická strana příliš populární, v případě východního Německa si však vytvořila na univerzitách významné personální zázemí. Polští komunisté měli velké problémy prosadit se v polské společnosti vzhledem k historicky daným zvláštním vztahům se Sovětským svazem, které podpořil i poválečný vývoj. Tento fakt se projevil i v nízkém počtu členů, což kontrastovalo se sousedními státy. Například v únoru 1948 tvořili polští komunisté 4,3 procenta společnosti, zatímco ve východním Německu to bylo 9,2 procenta a v českých zemích dokonce 25,3 procenta.¹⁸⁸

Stejně jako polští komunisté i jejich východoněmečtí soudruzi byli ve společnosti znevýhodněni svou spoluprací se sovětskými okupanty a v relativně svobodných obecních volbách v Berlíně v roce 1946 příliš neuspěli.¹⁸⁹ Nicméně toto spojení neznamenal ve východoněmeckém případě tak velké ohrožení národní identity, jako tomu bylo v polském případě. Do SED tak mohli vstupovat i oportunisté bez toho, že by dostali nálepkou zrádců národa. SED také využila silnější pozice komunistického aparátu, zejména v Sasku a pomohl jí i počáteční příliv sociálních demokratů. V bezprostředně poválečném období došlo ve státech střední a východní Evropy ke sjednocování komunis-

odbor“, jehož úkolem byla koordinace její politiky v této oblasti. Do prosince 1947 vedl tento odbor Stanisław Trojanowski a poté až do listopadu 1948 Stefan Żółkiewski. Fijałkowska, *Polityka i twórcy*, s. 42–43.

¹⁸⁷ Mezi úředníky ze zemských orgánů, kteří se zapojily do fungování ústředních orgánů v Berlíně, patřili Simon (Sasko), Halle (Sasko-Anhaltsko), Pätsch (Durynsko), Wohlgemuth a Mamat (Meklenbursko).

¹⁸⁸ Grzymala-Busse, „Communist Party Strategies“.

¹⁸⁹ SED skončila až třetí za sociální demokracii a CDU. Ztratila i v tradičních předválečných baštách německých komunistů, jako byl Wedding. Naimark, *The Russians*, s. 329.

tických a sociálnědemokratických stran. Zatímco v Polsku a Československu¹⁹⁰ došlo k tomuto procesu teprve v roce 1948, ve východním Německu se sjednocující kongres konal již v dubnu 1946. Je pravda, že mnoho předválečných členů sociální demokracie bylo později ze SED vyloučeno, ale zpočátku právě sociální demokraté podporovali reformistické změny ve školství, které po roce 1948 posloužily jako základ pro změny revoluční.¹⁹¹

KSČ byla zdaleka nejpoblárnější komunistickou stranou ve střední a východní Evropě a také nejúspěšnější politickou silou v českých zemích. V roce 1945 do jejích řad vstoupil více než jeden milion členů a v květnu následujícího roku dosáhla více než 40 procent hlasů v parlamentních volbách.¹⁹² Podobně jako ve východním Německu i KSČ využila svoji silnou organizační strukturu. Těžila z mnichovského traumatu, stejně jako z popularity sovětských osvoboditelů.

Vysokoškolské vzdělávání v českých zemích do tohoto obrazu příliš nezapadalo. Jak ještě uvidíme, v Československu, na rozdíl od Polska, existovali aktivní komunističtí studenti, kteří byli hrdí na to, že jsou komunisty, a nestyděli se nosit stranické odznaky. V roce 1945 a zejména v roce 1948 získali na univerzitách významné postavení. Jako celek však české vysoké školy komunismus v bezprostředně poválečném období nepodporovaly. Až do jara 1948 neměla KSČ mezi profesory v Praze a Brně příliš mnoho členů. To se změnilo po Únoru, kdy do strany začali vstupovat z kariérních důvodů a ze strachu o zaměstnání. Až do té doby představovali komunisté sebevědomou menšinu, ke které se hlásilo téměř 9 procent profesorů na Masarykově univerzitě v Brně, 7,5 procenta učitelů na právnické a 5,4 procenta na lékařské fakultě Univerzity Karlovy.¹⁹³ Rok před tím, než se komunisté chopili moci, patřilo ke KSČ 7 až 9 procent studentů v Praze a 5 až 6 procent v Brně.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Výjimkou bylo Slovensko, kde se sociální demokracie sjednotila s KSS již v průběhu Slovenského národního povstání. Pozn. překl.

¹⁹¹ Bývalí členové sociální demokracie nebyli o nic méně radikální než jejich protějšky z německé komunistické strany. V oblasti vysokého školství mezi jejich představitele patřil Helmut Häntzsche v Sasku, Wilhelm Hauser, Ernst Hoffmann a Heinrich Deiters v Berlíně a Marie Torhorst v Durynsku. V únoru 1948 patřilo 64 úředníků DVV ke komunistické a 29 k sociálnědemokratické straně. BAAP, R2/999, I. 50. Dva z nich patřili mezi ředitele klíčových odborů: Paul Reichwaldt (finance) a Ernst Hadermann (základní a střední školství). Hadermann byl předtím i členem nacistické strany.

¹⁹² *Československé dějiny*, s. 468.

¹⁹³ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 104, 313, 314, 316, 328.

¹⁹⁴ Počet členů pro Prahu je založen na počtu členů KSČ ve všech vysokoškolských institucích včetně zaměstnanců. Ten byl 2556 v polovině roku 1947 a 2859 v únoru 1948. Počet studentů

České vysoké školy se lišily do značné míry nejen od celé společnosti, ale i od většiny české inteligence. Je dobře známo, že celá řada spisovatelů a novinářů v poválečném období aktivně agitovala pro komunistickou stranu.¹⁹⁵ V druhé polovině roku 1947 se proti českým vysokým školám zvedla mezi komunistickými funkcionáři vlna kritiky. Důvodem bylo jejich odmítání komunismu. V únoru 1948 na vysokých školách z iniciativy komunistů vznikaly akční výbory Národní fronty, které byly sice vytvářeny k „očistě“ veřejného života v celé řadě dalších institucí, avšak na univerzitách působily nejdéle. I po jejich rozpuštění nedovedla KSČ zformulovat svoji politiku vůči vysokým školám a až do Stalinovy smrti ponechala řízení univerzit stranickým organizacím ovládaným studenty. Ústřední výbor KSČ do jejich činnosti zasahoval jen minimálně. Toto období „revoluce zdola“, podněcované i mezigenerační animozitou, představovalo ve zkoumaném regionu jev, který byl nejbližší „kulturní revoluci“. Český výraz pro studentskou vládu nad vysokými školami byl „studentokracie“.

Sovětské představitelé
ve východoněmeckém vysokoškolském vzdělávání

Přítomnost sovětského vojenského aparátu ve východním Německu ve spojení se sovětskou politikou denacifikace a demokratizace představovaly rozhodující faktor, který ještě akceleroval neobvykle rychlý start SED při transformaci vysokoškolského systému. Východoněmečtí komunisté tak získali unikátní podmínky pro vytvoření základů socialismu. Vztahy mezi SED a sovětskou vojenskou správou byly výjimečně komplexní a daly by se označit jako určitý druh kreativní symbiózy. Ani jedna strana nemohla ve východním Německu vládnout bez té druhé a každá z nich věděla, co je pro Německo nejlepší, a snažila se to prosazovat. Východoněmečtí komunisté převzali celou řadu sovětských modelů, například dělnické fakulty, a vylepšovali je. Na druhé straně sovětské orgány tvrdily, že východní Německo zaostává nejen za Sovětským svazem, ale i za ostatními lidovými demokraciemi. Pozdější nejistota SED v mezinárodních vztazích, její chtivost dosáhnout

byl 30 000. Kráčmarová, *Vysokoškoláci*, s. 91. „Zápis z celostátní odborové konference vysokoškolských pracovníků KSČ a KSS“, 3.–4. ledna 1947. AUK, SVS B35. K brněnským statistikám viz Jordán, *Dějiny*, s. 270.

¹⁹⁵ Rupnik, „Intelektuálové“.

nout mezinárodního uznání, má možná kořeny v tomto poválečném sovětském protektorátu.¹⁹⁶

Sovětský vliv na východoněmecký systém vysokého školství byl zřejmě největší ze všech ostatních východoevropských vysokoškolských systémů. Východní Německo bylo jediným místem vznikajícího socialistického světa, včetně zemí jihovýchodní a východní Asie, kde sovětské představitelé cítili za vytvoření kulturních a vzdělávacích struktur přímou zodpovědnost.¹⁹⁷ Školské oddělení Sovětské vojenské správy – SVAG – v Karlshorstu si vytvořilo unikátní síť kontrolující pět zemských sovětských školských odborů a mající spojení se sovětským důstojníkem na každé z východoněmeckých univerzit.¹⁹⁸ Díky tomuto sovětskému potenciálu můžeme lépe porozumět některým obecnějším aspektům procesu sovětizace. Dokonce i ve východním Německu, kde si Sověti mohli technicky vzato dělat, co se jim zachtělo, se rozhodli téměř od samého počátku dát co možná nejvíce pravomocí a odpovědnosti do rukou domácím komunistům.

Ještě předtím, než se ve východním Německu plně ustavila státní administrativa, projevovali sovětské důstojníky nespokojenost s váhavostí, s níž němečtí představitelé přebírali odpovědnost především v otázce denacifikace.¹⁹⁹

¹⁹⁶ K diskuzi o špatném vnímání SED kvůli sovětskému patronátu viz Naimark, *The Russians*, s. 286.

¹⁹⁷ Srovnej sovětské zprávy, které si po roce 1948 ve východním Německu všimají „brzdění demokratizace v sovětské zóně“, se zprávami z Československa, které hovoří o „posílení kulturních vztahů“ nebo přinejlepším o „posílení sovětského vlivu“. K východoněmeckému příkladu viz dopis A. F. Kabanova (SVAG) M. A. Suslovovi 24. září 1948, RTsChIDNI, f. 17, op. 132, d. 65, l. 67, nebo Ťulpanov M. A. Suslovovi 9. března 1948, RTsChIDNI, f. 17, op. 128, d. 566, l. 19. K československému případu viz V. Kemenov (VOKS) L. A. Slepovovi 16. července 1948 a zpráva z 13. května 1948, kterou zaslal S. Šuděnko, vedoucí zahraničního oddělení ministerstva školství. RTsChIDNI, f. 17, op. 128, d. 488, l. 25–26, 104–112. Sověti též ve východním Německu vytvořili unikátní technický aparát, který, například v Lipsku, produkoval vlastní výukové materiály. Viz zprávu z 11. března 1948, GARF, f. 5283, op. 16, d. 138, l. 87.

¹⁹⁸ Sovětské ambasády ve Varšavě a Praze dokonce ani neměly úředníka, který by byl za školství a tím více pak jen za vysoké školy odpovědný. Východoněmecká síť se skládala i ze sovětské tajné služby, i když toto spojení není přesně ve východoněmeckých stranických a státních dokumentech popsáno. Důstojník na Rostocké univerzitě „soudruh Lekutzky“ radil SED, jak si poradit s útoky ze strany nekomunistických studentů, jako byly například „ironické a skryté připomínky“ nebo vylepované plakáty. Předával však zároveň informace NKVD, neboť liberální strana byla na Rostocké univerzitě velmi oslabena následnou vlnou zatýkání. Viz zprávu stranické skupiny SED z června 1949, MLHA, MfVB 94, l. 59–60. Po vytvoření NDR na podzim 1949 nahradili důstojníky „inspektoři“. Viz „Arbeitsbesprechung der Abteilung C“, z 22. listopadu 1949, TLHA, MfVB 3184, l. 42.

¹⁹⁹ Zolotuchin se o vztahu k denacifikaci zmínil na jednání 29. března 1946: „Německé ústřední vedení je vzdálené. Dokonce i v Berlíně, kde je blízko univerzitě, nemá dostatek informací.“

Pokud se podíváme na toto období z hlediska budování předpokladů pro prosazení socialismu, byla denacifikace ideálním nástrojem. Umožňovala totiž přetvoření profesorského sboru a studentů podle politických hledisek. V průběhu prvního poválečného semestru studií nařídili sovětzští důstojníci východoněmeckým orgánům, aby preferovaly zájemce o studium, kteří mohou prokázat „antifašistické, demokratické“ přesvědčení. Po dlouhou dobu bylo hlavním nezpochybnitelným důkazem takového přesvědčení členství v SED nebo spřátelených organizacích a slovo „fašistický“ bylo používáno pro „anti-sovětzské“ či „reakční“ představitele.²⁰⁰

Denacifikace také umožnila provést rychlé změny v učebních plánech a v knihovnách. V červnu 1947 si šéf školského odboru SVAG profesor Zolotuchin stěžoval předsedovi východoněmecké DVV Wandelovi, že povolení učit získala celá řada bývalých nacistů. Požadoval „skutečnou kontrolu vzdělávacích aktivit“, včetně studijních plánů, tak aby vyjadřovaly sovětzské názory.²⁰¹ Na počátku následujícího roku nařídily sovětzské orgány ve své zóně prověrku knihoven, jejímž cílem bylo odstranit „nacistickou a militaristickou literaturu, která by byla nepřátelská sovětzskému režimu nebo byla protikomunistická nebo protisovětzská“. Na seznamu zakázaných knih se ocitly i tituly autorů „bílé emigrace“.²⁰² V říjnu téhož roku si sovětzský funkcionář Artjuchin stěžoval Wandelovi, že jeho podřízení při schvalování učebních plánů nemají „skrupule“ a například na univerzitě v Halle schválili uplatňování rasových teorií. Požadoval, aby sovětzské orgány dostaly na prozkoumání plánů výuky více času a aby byly detailněji informovány.²⁰³

Sovětzský důstojník Nomofinov si stěžoval, že „ani jeden zástupce DVV nenavštívil od října provincii (sic!) Meklenbursko-Západní Pomořansko s výjimkou jednoho úředníka, který si tam zajel vyzvednout osobní věci. Takovéto byrokratické chápání významu vedení neodpovídá realitám dneška a nepřispěje k zavedení myšlenek nového Německa.“ BAAP, R2/1332, I. 107, 141.

²⁰⁰ Viz Connelly, „East German Higher Education Policies“.

²⁰¹ BAAP, R2/1040, I. 31. Zolotuchin (1897–1968) byl redaktorem *Leningradské Pravdy* a rektorem Leningradské univerzity. Po návratu do Sovětzského svazu v roce 1948 se stal zástupcem lidového komisaře školství Ruské federativní socialistické republiky. Haritonow, *Sowjetische Hochschulpolitik*, s. 31. V jeho činnosti mu pomáhal chemik N. M. Voronov, který řídil odbor vysokých škol SVAGu do ledna 1948, kdy jej nahradil lékař P. I. Nikitin. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/697. Každé z hlavních měst nově zřízených zemí mělo sovětzské vojenské velitelství, v jehož rámci existovaly odbory regionálního školství.

²⁰² Zvláštní pozornost byla věnována katedrám ruštiny, filozofie, historie a politické ekonomie. BAAP, R2/1040, I. 19–21.

²⁰³ BAAP, R2/1040, I. 7–9.

„Demokratizace“ nemělo být podle sovětzských představ dosaženo svobodnými volbami, ale zvýšením pravomocí největší sociální vrstvy ve společnosti – dělnické třídy a „její“ strany – SED. Místní a ústřední sovětzské orgány proto věnovaly velkou pozornost procentuálnímu zastoupení dělnické třídy na východoněmeckých univerzitách a čas od času intervenovaly na podporu dělnicko-rolnických fakult. Podporu SED si ověřovaly prostřednictvím voleb do studentských rad. Pokud si komunisté vedli špatně nebo byli veřejně kritizováni, do děje vstupovaly sovětzské bezpečnostní orgány. Většinou nařídily vyloučení či uvěznění desítek studentů.²⁰⁴ Logika této demokratizace se též projevila v administrativě, kde kombinace sovětzského nátlaku a německé ambicióznosti vedla k vytvoření státní byrokracie podporující socialismus. Sovětzské orgány také vyvíjely na ústřední východoněmeckou administrativu velký ideologický tlak a vyžadovaly dokonce i u nejnižších úředníků a sekretářek členství v komunistické straně.²⁰⁵ Takovéto požadavky by byly v Československu a Polsku v ústředních orgánech dokonce i na počátku 50. let nepředstavitelné.

Tak důležitý úřad, jako byl SVAG, si však nechtěl špinit ruce každodenní rutinní administrativou a spokojil se spíše s občasnými intervencemi. Dokumenty se o návštěvách důstojníků z ústředí SVAG v Karlshorstu na regionálních univerzitách zmiňují jen v měsících bezprostředně po válce. Důstojníci se zde zajímali především o proces denacifikace.²⁰⁶ Poté se jejich intervence omezily jen na celostátně důležité záležitosti. Zejména se týkaly technických oborů, plánování vzdělávání a ideologicky citlivých otázek, jako byla výuka společenskovědních předmětů a studentské volby. Sověti též vyžadovali, aby univerzity sestavovaly vyrovnané rozpočty. Když v roce 1947 Wandel na schůz-

²⁰⁴ Connelly, „East German Higher Education Policies“. Viz prohlášení ředitele Informační agentury SVAGu, plukovníka Tulpanova, v dopise M. A. Suslovovi z 9. března 1948, podle nějž „bezpečnostní orgány SVA“ zasáhly proti „skupině fašistických elementů mezi studenty berlínské univerzity“. RTsChIDNI, f. 17, op. 128, d. 566, I. 19. Sovětzské orgány také uvěznily vůdce univerzitních studentů Rostocké a Lipské univerzity a desítky dalších studentů. Viz kapitola 6. K obecnému významu, který SVAG přikládal volbám viz Naimark, *The Russians*, s. 327.

²⁰⁵ Na podzim 1948 náleželo 54 procent úředníků DVV na všech úrovních k SED. Sovětzské orgány se dokonce domnívaly, že tento počet je nižší! Naimark, *The Russians*, s. 290. SED obsadila takřka všechny řídicí pozice. V říjnu 1948 bylo 24 z 27 úředníků na pozici referentů a vyšších v předsednictvu a odborech osobním a vysokého školství DVV obsazeno členy SED. Na personálním odboru k SED patřilo dokonce všech pět jeho zaměstnanců a 4 z nich byli předtím členy komunistické strany Německa. BAAP, R2/999, I. 25–29.

²⁰⁶ SVAG vydal podřízeným orgánům rozkaz, aby kontrolovaly personální rozhodnutí zemských vlád, týkající se jak učitelů, tak i studentů.

ce zemských ministrů školství hodnotil význam sovětských intervencí, označil je za „užitečné“. Díky každodennímu rozhodování viděl totiž „tendenci ke kompromisům, které nejsou z dlouhodobého hlediska dobré“.²⁰⁷

Sověti však nedisponovali dostatečnými zdroji, které by jim umožnily v jejich zóně detailnější správu vysokoškolských záležitostí. Sovětské ministerstvo školství dlouhodobě nevycházelo vstříc požadavkům sovětské vojenské správy na přidělení odborníků, a ta z tohoto důvodu neměla dostatek kvalifikovaného personálu. Mnozí z úředníků SVAGu neuměli německy a ani nerozuměli německému vysokému školství. Komunikace s Němci se proto odehrávala buď v ruštině nebo v elementární němčině.²⁰⁸ V jednom takovém charakteristickém proslovu profesor Zolotuchin v roce 1946 německým posluchačům sdělil, že univerzity musí učit jako „otcové své děti“ a soustředit se na výchovu mládeže.²⁰⁹ Aby se zabezpečila kompetentní správa země a vzdělávání pracovní síly, byly sovětské a německé orgány nuceny v uskutečňování vysokoškolské politiky spolupracovat. Sověti sice schvalovali učební plány, ale ty byly připravovány Němci.²¹⁰ Němečtí komunisté také psali posudky na profesory a vybírali kandidáty na rektory, přičemž sovětské orgány tyto návrhy potvrzovaly.²¹¹ Od samého počátku

²⁰⁷ BAAP, R2/52, I. 51.

²⁰⁸ Když ministerstvo školství Ruské federace vytvářelo v roce 1945 seznam vhodných kádrů, předpokládalo, že každý, kdo studoval na univerzitě, by měl znát německy. GARF, f. 7317, op. 54, d. 4, l. 31. Téměř žádný sovětský důstojník působící v okupační správě nebyl připravován pro administrativní práci, a to ani pro práci v Německu. Haritonow, *Sowjetische Hochschulpolitik*, s. 77. Paměti vedoucího odboru vysokých škol SVAGu v letech 1948–1949 P. I. Nikitina potvrzují, že se jednalo o odbor, který trpěl nedostatkem personálu a nebyl dostatečně připraven na své úkoly. Viz jeho knihu *Zwischen Dogma*.

²⁰⁹ Toto prohlášení bylo učiněno na setkání se zástupci DVV 29. března 1946. BAAP, R2/1332, I. 177.

²¹⁰ Viz například práci na vytváření studijních plánů společenských věd, historie, dějin filozofie a ekonomie od roku 1947. BAAP, R2/1489, I. 83; R2/1422, I. 13; R2/1485, I. 66; R2/1481, I. 24. V této fázi Němci využili sovětské učební plány, například pro výuku historie, jako modely. BAAP, R2/1485, I. 84. V srpnu 1948 major Jessin ze sovětské vojenské správy SVAG navrhl, že plány výuky dialektického a historického materialismu mohou být svěřeny jen vrcholným funkcionářům SED Antonu Ackermanovi a Fredu Oelssnerovi. BAAP, R2/1489, I. 106. Vybrán byl Oelssnerův program, neboť ostatní do svých přednášek vnášeli příliš mnoho osobního.

²¹¹ Profesor medicíny Hans-Hermann Schmid byl jedním z několika kandidátů na rektora Rostocké univerzity, který byl navržen po skončení funkčního období G. Rienackera koncem roku 1947. Meklenburské ministerstvo se dotázalo profesora Brugsche z DVV, zda tento návrh schvaluje. Brugsch však až do Schmidova zvolení rektorem neinformoval ústředí SVAGu v Karlhorstu. Také sovětské velení v Meklenbursku nebylo o tomto záměru informováno, neboť příslušný úředník zemského ministerstva školství byl nemocen. Viz dopis Grünberga školskému odboru sovětské vojenské správy země Meklenbursko, 16. prosince 1947. MLHA, MfVB 2258. Již na

Němci nejen vykonávali, ale také navrhovali předlohy sovětských rozkazů a předpisů.²¹² Ve východní Evropě vidíme uplatnění modelu sovětských poradců, zatímco ve východním Německu byli sovětskými poradci sami Němci.²¹³

Dokonce i bývalý leningradský rektor, profesor Zolotuchin, německé univerzitní tradici příliš nerozuměl. To se projevilo, když v roce 1946 navrhl vytvoření „socialistické univerzity“ v sovětské zóně. Tato univerzita měla ve dvouletých kurzech vzdělávat kvalifikované kádry pro práci ve státních, stranických a odborových funkcích. Zolotuchin navrhoval na této univerzitě zavést výuku sovětských dějin včetně dějin KSSS, programu a stanov SED, dějin německého práva, ústavního práva demokratických států, dějin německé a sovětské kultury a politické ekonomie. Němečtí funkcionáři Otto Meier, Otto Grotewohl a Paul Wandel oponovali, že Zolotuchinův návrh není vhodný, neboť Německo dosud není socialistickým státem a navrhovaná univerzita by nespĺňovala ani základní požadavky kladené na právnické fakulty a na výuku dalších oborů vyučovaných na univerzitách. Jako kompromis bylo navrženo vytvoření fakult společenských věd na univerzitách v Rostocku, Jeně a Lipsku²¹⁴ a zvláštních administrativních kurzů, které měly vzdělávat „novou generaci správních úředníků“.²¹⁵

Němečtí funkcionáři se naučili brát sovětské vnímání německé reality s určitým nadhledem. V březnu 1947 vydala sovětská vojenská správa rozkaz č. 55 o „vzdělávání nové generace vysokoškolských odborníků“. DVV byla požádána, aby během 10 dnů od zveřejnění rozkazu vybrala a doporučila k jeho provedení „200 aktivních antifašistů“. Koncem listopadu 1947 se na druhém zasedání Vysokoškolské rady SED vyjádřil představitel východoněmecké DVV

počátku června 1946 se sovětské okupační orgány ve Schwerinu spoléhaly na posudky vypracované při přijímání nových profesorů místními funkcionáři SED. Viz „Aktennotiz“ G. Rienackera z 8. června 1946. UAR, RIII 1/2, Bd. 1.

²¹² Haritonow, *Sowjetische Hochschulpolitik*, s. 78. BAAP, R2/1431, I. 25. K příkladům takovýchto praktik v jiných oblastech viz Bonwetsch, „Sowjetische Politik“, s. xlvii.

²¹³ Paul Wandel se o úřednících DVV zmínil jako o sovětských „poradcích“ na schůzi vedení SED 14. února 1947. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/1/8, I. 61–63.

²¹⁴ Společenskovední fakulty byly určeny ke vzdělávání marxistických akademiků. SAPMO-BA, ZPA, NL 90/559, I. 1–10. K roli lipské fakulty při změně politické situace na celé univerzitě viz Feige, „Der Aufbau“, a Handel, *Chronik*.

²¹⁵ BAAP, R2/1291, I. 44, a R2/1431, I. 1. Také ostatní instituce se snažily podobně nekonvenčním způsobem vzdělávat státní a stranické funkcionáře. V srpnu 1946 se berlínský magistrát a odbor pokusily vytvořit pod dohledem DVV ústřední akademii pro vzdělávání administrativních kádrů. BAAP, R2/1431, I. 3.

Hans-Joachim Lichtenstein, že rozkaz je neproveditelný. Podle Lichtensteina „bylo zcela zřejmé, že pokud bychom vzali rozkaz doslova, nenajdeme v celém Německu 200 aktivních antifašistů, kteří by byli také dostatečně vysokoškolsky kvalifikovaní. Z tohoto důvodu jsme rozkaz interpretovali tak, že se má jednat o politicky otevřené osoby, které se alespoň po roce 1945 angažovaly v budování demokracie.“ Avšak „bylo nalezeno jen 75 kandidátů, a z toho se ještě 32 ukázalo jako nevhodných“. Lichtenstein pokračoval: „Soudruzi! Sovětská vojenská správa nám pro výuku na vysokých školách doporučila čtyřicet vhodných osob. Dokážu si představit, jak tyto osoby sovětskou vojenskou správu mylně informovaly. 75 procent z nich je starších 50 let a osmi z nich je dokonce přes sedmdesát (smích). Po konzultacích s příslušnými představiteli a úřady nakonec z těch čtyřiceti navrhovaných zůstali jen tři.“²¹⁶

I když sovětská role ve východoněmeckém vysokém školství nespočívala v každodenním řízení, byla přece jen zásadní. Německé školské a stranické orgány dodávaly pro provedení transformace východoněmeckých univerzit lidské zdroje a administrativní zajištění, zatímco sovětská vojenská správa dodávala materiální zdroje a politické krytí. Politické metody sovětské vojenské správy však v sobě zahrnovaly i teror. Protože orgány sovětské tajné policie často kritiky komunistické politiky internovaly, mohli se němečtí komunisté tvářit, že nejsou za represe podporující jejich moc odpovědné. Například v roce 1950 rektor univerzity v Lipsku varoval své studenty, aby nenarušovali volby studentských rad, neboť se obával reakce „sovětské kontrolní komise“.²¹⁷

Sovětské úřady především podporovaly zavádění dělnických vzdělávacích kurzů, i když iniciativy v tomto směru vycházely i od východoněmeckých komunistů samotných. Sovětské úřady pro ně zabezpečovaly místnosti, materiály a finance. V dubnu 1946 sovětské „vyšetřování“ odhalilo na berlínské univerzitě řadu „nedostatků“ zejména při zabezpečování studia „studentů ze širokých dělnických vrstev“. Východoněmecká DVV byla vyzvána, aby nejpozději do tří týdnů připravila pro dělníky zvláštní vzdělávací kurzy. Také v Sasku sovětské orgány požadovaly zavádění dělnických kurzů a souhlasily pro tento účel s přidělením větších finančních prostředků.²¹⁸

²¹⁶ „Stenographische Niederschrift über die Konferenz von Angehörigen der Hochschulen (Hochschulausschuss) am Sonnabend, dem 22. November 1947, und Sonntag, dem 23. November 1947 im Hause der Kulturbundes, Berlin“, s. 71–72. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/6.

²¹⁷ Rektorem byl člen SED Georg Mayer, BAAP, R2/1897, I. 132.

²¹⁸ Kasper, „Der Kampf“, s. 51, 77.

V roce 1949 v Lipsku a Drážďanech vyčlenily stavební parcely a vybavení z reparací a použily je pro vytvoření dělnicko-rolnických fakult. Sovětské orgány také například radily, aby studenti z dělnických a rolnických rodin bydleli společně na kolejích a vytvořili tak „vzdělávací kolektivy“. Podle jejich zkušeností podléhali mladí lidé „nežádoucím vlivům“, pokud si pronajali ubytování v soukromí. Podle správy německých orgánů projevovali Sověti velký zájem o učební osnovy a o „každého jednotlivého uchazeče o studium“.²¹⁹

V některých případech se v sovětských instrukcích objevilo varování, aby se neopakovaly chyby, kterých se dopustili v Sovětském svazu. V roce 1946 chtěli komunisté v Lipsku stanovit podmínky pro přijímání na vysokou školu, jak to činil sovětský režim po roce 1918. Sovětský představitel to však nedoporučil. Polští komunisté ve stejné době navrhovali, aby na univerzity bylo přijato 20 procent studentů z dělnických a rolnických rodin bez přijímacího řízení. To se však nezdařilo a výsledkem byla další diskreditace komunistické vysokoškolské politiky. Dalo by se tedy argumentovat, že přímý sovětský vliv projevující se ve východním Německu by polské komunisty před tímto nezdařením uchránil. A to se polští komunisté museli vzpamatovávat z dalšího neúspěchu, kterým bylo zavedení dvoustupňového studia redukujícího většinu vysokoškolského studia na tři roky. I když tato reforma nebyla provedena podle nějakého sovětského modelu, zdálo se, že se jedná o opakování některých extrémů sovětského vysokoškolského systému z počátku 30. let.

Přes omezené materiální zdroje motivovaly sovětské orgány východní Němce k reformám. Byly totiž viditelně netrpělivé a upozorňovaly na pomalé uskutečňování změn. Iniciativa jedněch sovětských orgánů se však často dostávala do rozporu s aktivitami orgánů jiných. Ve vzdělávací oblasti někdy jedna sovětská iniciativa popírala druhou i v rámci stejného orgánu. Němečtí funkcionáři si z interpretace sovětských záměrů dokonce dělali legraci. Připomnělo to i pozměněné heslo, kterému se funkcionáři SED z období perestrojky smáli: „Von der Sowjetunion lernen will gelernt werden.“²²⁰ Ačkoli školské oddělení sovětské vojenské správy na

²¹⁹ „Bericht über den Stand der Arbeiter- und Bauernfakultäten in Sachsen“, ze dne 27. srpna 1949, SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/465; „Monatsbericht für die Monate August und September 1949“, ze dne 5. října 1949, SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/465.

²²⁰ To se dá přeložit asi jako „Musíme se od Sovětského svazu naučit, jak se učit“. Jednalo se o pozměněnou variaci na heslo „Von der Sowjetunion lernen heisst siegen lernen“ – Od Sovětského svazu se musíme naučit, jak vyhrávat.

straně jedné stále podporovalo dělnické vzdělávání, na straně druhé finanční oddělení téže správy nechtělo na mzdy pro tyto kurzy uvolňovat finanční prostředky. To přivedlo v roce 1947 dělnicko-rolnické kurzy v Berlíně do vážných problémů. I když Paul Wandel intervenoval u maršála Sokolovského již v polovině ledna, příslušné prostředky byly uvolněny teprve v dubnu.²²¹ SVAG také nechtěl rozšířit pravomoci DVV mimo Berlín. Profesor Zolotuchin si však zároveň stěžoval, že předseda DVV Wandel nedohlíží na proces denacifikace v celé zóně nebo na zavádění dohodnutých učebních plánů.²²² Zkušenosti se sovětským centralizovaným byrokratickým systémem zřejmě Zolotuchinovi a dalším sovětským představitelům znemožnily, aby pochopili decentralizovaný systém východního Německa. Stejně tak nemohli pochopit zákonitosti západní demokracie.²²³

I přes častou iracionalitu a nevypočitatelnost dosáhl sovětský systém dobrých výsledků. Profesoru Zolotuchinovi se sice nepodařilo vytvořit „socialistickou univerzitu“, ale některé jím navržené instituce přetrvaly řadu let. Jednalo se o počátek dynamicky se rozvíjejícího procesu. Němci byli sice stále sovětskými orgány kritizováni, avšak trestání byli jen za protisovětské jednání. Východoněmečtí soudruzi často z obavy z kritiky za nedostatečnou rychlost změn postupovali ještě dále, než kam Sověti výslovně požadovali. Nebyly například zakázány žádné metody, které zajišťovaly volební úspěch SED.²²⁴ Funkcionáři SED, mezi něž patřili starí komunisté,

²²¹ BAAP, R2/1454, I. 1–12. Tento zájem o finanční otázku byl pravděpodobně způsoben ekonomickými těžkostmi této doby, zejména po kruté zimě a po masivních odvozech zařízení sovětskými orgány. Schneider, *Bildung*, s. 13.

²²² Zolotuchin v březnu 1946 požadoval, aby DVV zajistila, že „všechna schválená curricula budou uskutečňována ve všech zemích“. BAAP, R2/1332, I. 143.

²²³ Dalším příkladem bylo politické vzdělávání. Major Jessin požadoval v polovině roku 1948, aby v něm byla zajištěna absolutní jednota. Viz záznam Glücksmanna z DVV pro Lichtenšteina z 27. srpna 1948. BAAP, R2/1489, I. 106. O rok později však Otto Halle, který měl na Ministerstvu školství NDR na starosti vysoké školy, napsal, že „jeden ze zástupců SVAG prohlásil, že ani v Sovětském svazu nevyžadují, aby si základy marxismu-leninismu vzal k srdci každý student“. BAAP, R2/1490, I. 30.

²²⁴ Kurátor univerzity v Greifswaldu Franz X. Wohlgemuth zanechal jasný důkaz o takovéto manipulaci s výsledky voleb z počátku roku 1947. Vyloučil ze studia jednoho ze studentů, který získal největší počet hlasů, a druhého přesvědčil, aby na svoji funkci raději rezignoval. O svém postupu napsal: „Poté, co s podařilo dát studentské radě poněkud jasnější tvář, nemyslím si, že je nutné požadovat pro nás předsednictví, a můžeme jej přenechat CDU. Poté, co jsme dlouho a těžce bojovali za vyjasnění situace, nesmíme u studentů vyvolat dojem, že se jedná o výraz stranické politiky, a proto je lepší nepožadovat funkci předsedy studentské rady.“ „Bericht über

jako byli Otto Halle či Gottfried Grünberg, i bývalí důstojníci wehrmachtu, jako byl Franz X. Wohlgemuth, jich využívali bez skrupulí. Na těchto základech vytvořili nejdokonalejší základnu pro zavedení vysokoškolského vzdělávání sovětského stylu ve sledovaném regionu.

Převádění sovětských modelů

Německý vědec Manfred Heinemann vytvořil pro popis politické transformace ve východním Německu pojem „sebesovětizace“. Jeho analýza došla k následujícímu závěru: V okamžiku, kdy východoněmečtí komunisté zahájili zavádění sovětských modelů, začala sovětská vojenská správa předávat pravomoci do rukou ústředních východoněmeckých orgánů, mezi něž patřilo i Ministerstvo školství NDR. Východoněmečtí komunisté neměli jinou šanci, než sovětizovat své vysoké školství vlastními silami a učinili tak téměř automaticky. Když se například v červnu 1951 školští funkcionáři rozhodovali o odlišení středověku a novověku, automaticky vzali sovětské učebnice za bernou minci, o níž se nediskutuje.²²⁵

Pojem „sebesovětizace“ se ještě lépe hodí na české země, kde zpočátku nebyli žádní sovětské důstojníci, kteří by ji nařídili, a v oblasti vzdělávání zde nebyli ani nějakí dlouhodobě působící sovětské poradci.²²⁶ Od roku 1948 trpěli českoslovenští komunisté působící v oblasti školství obsesí, že je třeba napodobovat sovětské zkušenosti. Jejich pozornosti nemohla uniknout žádná maličkost. Když komunistický funkcionář Luděk Holubec v roce 1951 doporučoval vznik Vysoké školy báňské v Ostravě, zdůraznil, že „učební

die endgültige Zusammensetzung des Studentenrates an der Universität Greifswald“, 19. května 1947, MLHA, MfVB 2577, I. 173. Wohlgemuth poté povýšil na ministerstvo školství ve Schwerinu a v 50. letech se stal náměstkem ministra školství v Berlíně.

²²⁵ Na základě děl několika sovětských historiků stejně jako na základě posudku Vysoké stranické školy Komunistické strany SSSR bylo rozhodnuto, že moderní věk začíná rokem 1642. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/103, I. 30–31.

²²⁶ Na východoevropské vzdělávání dohlíželi nejvíce „vyslanci“ VOKS, kteří působili na příslušných ambasádách. Jejich působení však bylo omezeno nedostatkem pravomocí, špatným plánováním a ignorancí. Delegáti VOKS v Polsku působili jako druzí a třetí tajemníci velvyslanectví. Například v roce 1950 byl takovýmto zástupcem VOKS v Polsku druhý tajemník velvyslanectví Kuzněcov. Zástupcem VOKS ve Varšavě v roce 1954 se stal třetí tajemník Lukovnikov. GARF, f. 5283, op. 22, d. 244, I. 483. Také zástupce VOKS v Praze I. M. Rjabov pracoval na sovětském velvyslanectví. Jak v Polsku, tak i Československu byla práce VOKS nedostatečně personálně zajištěna. Šlo pouze o jednoho pracovníka, který měl za úkol monitorovat veškeré kulturní otázky včetně vzdělávání. Rjabov byl navíc obviněn, že z přepracovanosti „zorganizoval několik večírků s alkoholem a ztratil větší obnos cizí měny“. GARF, f. 5283, op. 22, d. 462, I. 16–54, 103.

osnovy a organizační struktura musí odpovídat sovětskému vzoru²²⁷. O rok později sovětský model posloužil i pro vznik vysoké školy chemicko-technologické a Vysoké školy ekonomické.²²⁸ Politické směrnice ministerstva školství z roku 1953 obsahovaly i prodloužení studia podle „sovětského vzoru“, překlady nových učebnic z ruštiny, pravidelná setkání fakultních orgánů k diskuzím nad Stalinovým učením, spolupráci s průmyslem podle „sovětského vzoru“ a roční plán práce pro učitele znovu podle „sovětského vzoru“.²²⁹

Přes komplikované historické zkušenosti s Ruskem a sovětskými komunisty se i polští komunističtí funkcionáři stali přesvědčenými stalinisty. V červnu 1949 rektor konzervativní Jagellonské univerzity v Krakově navázal se sovětským ministerstvem vysokého školství přímý korespondenční styk týkající se učebních plánů.²³⁰ Řada polských komunistů se domnívala, že vzhledem k nedostatku politicky spolehlivých polských profesorů nebude výchova nové generace působící zejména ve společenských vědách možná bez pomoci sovětských profesorů.²³¹ Na některých polských vysokých školách se tento názor zdaleka netýkal jen společenských věd. Tajemník vratislavské lékařské akademie v roce 1950 uvedl, že katedra neurologie je již více než rok neobsazená a není naděje na nalezení vhodného kandidáta. „Vzhledem k nedostatku neurologů v Polsku žádáme školský odbor ústředního výboru, aby zvážil pozvání sovětského specialisty v oboru neurologie do Vratislavi.“²³² Následující rok nechalo polské ministerstvo školství přeložit z ruštiny učební osnovy všech oborů, i když nedostatek překladatelů zpozdil překlady v technických oblastech.²³³

Jak ještě ukážeme v kapitole 3, výsledky tohoto masivního úsilí o napodobení sovětských zdrojů dělaly na první pohled velký dojem. V roce 1953 se vysokoškolské instituce ve východním Německu ve všech podstatných

²²⁷ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 299, s. 97–100.

²²⁸ Rozhodnutí vlády z 19. srpna 1952, SÚA, MŠK, č. k. 314, sig. 3 II a.

²²⁹ „Politické směrnice Ministerstva školství, věd a umění na rok 1953“, AČAV, Pozůstalost Z. Nejedlého, č. k. 73.

²³⁰ Dopis z 25. června 1949, AUJ, S III 18.

²³¹ Connelly, „Internal Bolshevization“.

²³² AAN, KC PZPR 237/XVI/117, k. 10. Nezachovaly se však žádné dokumenty, že by v této oblasti ve Wrocławu nějaký sovětský odborník začal vyučovat.

²³³ „Protokól z odprawy dyrektorów i w-dyrektorów departamentów z 13. 8. 1951.“ AAN, MSW 132. Mělo se jednat o přípravu 3000 detailních programů. Náměstkyně ministra Krassowska si však stěžovala na průtahy, které bránily jejich zavádění na univerzitách. Pouze pedagogické fakulty byly schopné v tomto stadiu „dostatečně využívat sovětské programy“.

prvcích podobaly sovětským vzorům. Proč však byla vlastní sovětská role v tomto procesu tak omezená? Zajímaly se sovětské orgány, zda sovětizace probíhá řádně? Slabá sovětská přítomnost při uskutečňování transformace vzdělávací soustavy kontrastuje s jinými oblastmi, jako byla bezpečnost, zahraniční politika, armáda a různá odvětví průmyslu. Sovětsští poradci v nich ve východoevropských státech působili mnoho let a přímo dohlíželi na uplatňování sovětského modelu.²³⁴ Proč tomu tak ale nebylo ve vysokoškolském vzdělávání?

Odpověď na tuto otázku leží jak v nedostatcích přetíženého sovětského imperiálního systému, tak i ve Stalinově obsesním strachu o bezpečnost a hierarchii. Zdá se, že vedoucí sovětské představitel dávali přednost omezeným komunikačním kanálům, aby zpětně nedocházelo k ideologickému „nakažení“. Věřili, že domácí komunisté a jejich vlastní stalinistická hierarchie přeneše sovětské vzory a myšlenky žádoucím způsobem. Odlišnosti v politické kultuře či historii byly pro sovětské kádry často nesrozumitelné.²³⁵ Výsledky sovětské intervence v otázkách vzdělávání se jen těžko měřily. Občasné zasahování a pasivní přístup toho nemohly příliš pokazit, neboť vysokoškolské vzdělávání nemělo na vytváření sovětského imperiálního systému bezprostřední efekt. Zprávy o vzdělávání ve východní Evropě, které několikrát ročně dorazily na nejvyšší sovětské stranické orgány, sehrály pozitivní roli. Většina z nich totiž byla velmi pozitivní. Na jedné straně východoevropští komunisté dělali všechno, aby napodobovali sovětské vzory, a na druhé straně nižší sovětské činitele se o kritické připomínky, které nepřicházely od nadřízených orgánů, příliš nezajímali.²³⁶

Informace o sovětském vysokoškolském vzdělávání byly proto ve východní Evropě předávány prostřednictvím domácích komunistů, kteří měli nějaké znalosti získané v průběhu často dlouhodobých pobytů v Sovětském svazu. Téměř všichni východoevropští komunističtí funkcionáři působící v oblasti kultury a školství měli k Sovětskému svazu nějaký emotivní vztah. Paul Wandel a Arnošt Kolman patřili k členům sovětské komunistické strany, polský ministr školství Skrzyszewski a jeho zástupkyně Eugenia Krassowska zase v Sovětském svazu strávili část druhé světové války, stejně jako další vysoce postavení straníční funkcionáři Edward Ochab a Jakub Berman. „Šedá eminence“ polské komunistické ideologie a vědy Adam

²³⁴ Kaplan, *Sovětské poradcí*.

²³⁵ Tento výklad byl inspirován A. S. Stykalinem.

²³⁶ Stykalin, „Nauchnaja inteligentsija stran“, s. 92–104.

Schaff získal v roce 1944 v Sovětském svazu na Moskevské univerzitě titul kandidáta věd a sám se chlubil stejnou znalostí polské i ruské vědy. Také východoněmečtí funkcionáři, jako byl státní tajemník Harig a jeho zástupci Wohlgemuth a Gossens, žili a pracovali několik let v Sovětském svazu, druzí dva jako váleční zajatci a členové Národní výboru svobodného Německa.

Československý případ se do určité míry lišil, neboť důvěrnou znalostí Sovětského svazu se mohli pochlubit hlavně stranické špičky. V Sovětském svazu působil i člen Ústředního výboru KSC Gustav Bareš, stejně jako ministři školství Zdeněk Nejedlý a Ladislav Štoll. Nejedlý se sám pokládal ve stejné míře za Slovana jako za Čecha a své dopisy do Sovětského svazu podepisoval jako Zdeněk Romanovič.²³⁷ Koncem roku 1951 však „soudruzi doktoři ze Sovětského svazu“ shledali, že Nejedlý je příliš nemocný, aby mohl vykonávat své povinnosti ministra. Jeho pravomoci přešly na ministra informací Václava Kopeckého, který také strávil druhou světovou válku v Moskvě. Na druhé straně ředitel odboru vysokého školství v letech 1949–1952, fyzik Miloslav Valouch, neměl se Sovětským svazem žádné osobní zkušenosti a vstoupil do komunistické strany teprve v roce 1945. Stejně tak mladší funkcionáři ústředního aparátu strany, jako byli čerství absolventi vysoké školy Luděk Holubec a Čestmír Císař, neměli se Sovětským svazem osobní zkušenost.

Bez ohledu na míru jejich přímé zkušenosti a nezprostředkované znalosti Sovětského svazu byli všichni výše zmínění funkcionáři oddáni myšlence, že vysokoškolské vzdělávání v jejich vlastní zemi musí být tak sovětské, jak jen to bude možné. Ale jejich znalosti sovětského vzdělávacího systému byly často zastaralé a nebyly dostatečně detailní, aby mohly být použity pro skutečné napodobení sovětského vzoru. Proto se komunisté v lidově demokratických státech začali obracet na sovětské představitele se žádostmi, aby jim byly zaslány studijní programy, učebnice či předpisy pro zkoušky. Požadavky byly často předávány prostřednictvím sovětských ambasad sovětskému ministerstvu školství v Moskvě. To, co v roce 1947 začalo občasnými dotazy, se časem změnilo v záplavu. V roce 1950 Ministerstvo školství SSSR

²³⁷ Viz odkazy na „Zdeňka Romanoviče“ v GARF, f. 6646, op. 1, d. 325, l. 8. Viz též dopis Z. Nejedlého adresovaný VOKS v Moskvě 16. července 1952. GARF, f. 5283, op. 22, d. 350, l. 146. Nejedlý byl na Sovětském svazu velmi závislý. Jako předseda Československého slovanského výboru informoval v létě 1948 sovětskou stranu o příjezdu jugoslávské delegace na pražský sokolský slet a požadoval urychlené vyslání sovětských zástupců, aby se tak oslabil jugoslávský vliv na mezinárodní slovanský výbor. RTsChIDNI, f. 17, op. 128, d. 1149, l. 52. Také Tadeusz Lehr-Splawiński z Krakova byl osloven ruským jménem po otci. Viz Rkp BJ Przyb 459/73.

v Moskvě rozeslalo na vysokoškolské instituce celého světa 100 000 kusů brožurek se studijními programy a 2000 učebních osnov. Náklady na tuto akci se pohybovaly kolem 95 000 rublů.²³⁸ Poté, co se ústřední sovětské instituce odmítaly dalšími dotazy zabývat, pokoušely se východoevropské vysoké školy navázat bezprostřední kontakty se sovětskými univerzitami. To vedlo ústřední sovětské orgány k obavám o bezpečnostní otázky. 28. dubna 1950 požádalo sovětské ministerstvo vysokého školství, aby mohlo „vytvořit program výměny školské a vzdělávací literatury mezi institucemi vysokoškolského vzdělávání v Sovětském svazu a lidově demokratických státech“. V této žádosti se hovořilo o: „Celé řadě vysokoškolských institucí z lidově demokratických zemí (Rumunsko, Bulharsko, Čína atd.), které se přímo obrátily na vysoké školy v Sovětském svazu s návrhem na pravidelnou výměnu publikací a metodicko-vzdělávacích materiálů. Ministerstvo vysokého školství považuje za vhodné podporovat vysoké školy v lidově demokratických státech vytvořením programu systematické výměny vědecké, vzdělávací a metodické literatury. Na základě rozhodnutí Rady ministrů SSSR z 11. července 1949 č. 2985–1239c byla takováto výměna povolena mezi vysokými školami v Sovětském svazu a Polsku. Povolení výměny literatury jen s jednou ze zemí lidových demokracií může v ostatních lidově demokratických státech vyvolat nepříznivé reakce.“²³⁹

Bylo rozhodnuto, že Institut východních studií v Moskvě (Institut Vostokovedenia)²⁴⁰ shromáždí studijní plány všech vysokoškolských institucí v Sovětském svazu. Ty byly poté nejrůznějšími způsoby distribuovány ve státech sovětského bloku i jinde ve světě.²⁴¹ Pravidelné zaslání vzdělávacích

²³⁸ Náklady na rok 1951 byly odhadnuty na 130 až 150 000 rublů a postupně se staly velkou překážkou. GARF, f. 9396, op. 30, d. 282, l. 9J.

²³⁹ 15. května odpovědělo ministerstvo zahraničních věcí, že nemá námitek, a 11. prosince ministerstvo vysokého školství požadovalo, aby vláda rozhodla, zda má v této záležitosti dále postupovat. GARF, f. 9396, op. 30, d. 282, l. 154–155. Viz též pozn. č. 242.

²⁴⁰ Tento ústav byl podřízen ministerstvu vysokého školství. V roce 1947 byla vytvořena zvláštní katedra (spetskafedra), jejímž úkolem bylo poskytovat „zvláštní metodickou podporu vysokoškolskému vzdělávání v lidově demokratických státech na Východě“. V březnu 1951 byly zahrnuty i lidově demokratické státy na Západě, tj. lidově demokratické státy střední Evropy. GARF, f. 9386, op. 30, d. 283, l. 114.

²⁴¹ Podle dvou zpráv, které Ústav východních studií zaslal zahraničnímu odboru sovětského ministerstva vysokého školství 15. března 1951, byly výukové programy Moskevské státní univerzity zaslány polskému velvyslanectví prostřednictvím zahraničního odboru ministerstva. Sovětské vydavatelství „Zahraněčnaja literatura“ a sovětské ministerstvo zahraničních věcí je zase zaslalo přímo východoněmeckému ministerstvu školství. GARF, f. 9396, op. 30, d. 282, l. 85–86. Plán „zvláštní katedry“ ústavu pro rok 1951 zahrnoval „vytvoření databáze studijních plánů

materiálů do zemí východní Evropy však začalo teprve v lednu 1951.²⁴² Kromě toho existovala ještě sovětsko-polská komise pro vědecko-technickou spolupráci, která koordinovala „technickou pomoc“ Sovětského svazu Polsku již od počátku roku 1950.²⁴³

Výsledek celé této aktivity přinesl zklamání. Komunistické strany států, které jsou předmětem této studie, nikdy nedostaly informace, jež by pro napodobení sovětského systému dostačovaly. Na druhé straně dostaly celou řadu materiálů, které k ničemu nepotřebovaly a které ani nepožadovaly. Například v roce 1948 si představitelé Domu sovětské kultury v Berlíně stěžovali, že VOKS jim zaslal takové knihy, jako byly *Počátky křesťanské literatury* či *Epigrafie východu*.²⁴⁴ V témže roce zase sovětsí historici po návštěvě Polska s překvapením zjistili, že přední polský historik Władysław Wolski získal kompletní Leninovo dílo od anglického nakladatele.²⁴⁵ Na počátku 50. let nebylo v Polsku možno mimo Varšavu získat západní literaturu, avšak také té sovětské byl nedostatek.²⁴⁶ V roce 1951 existoval v Krakově jen jediný výtisk sovětské ústavy a pouze dva exempláře sovětské učebnice ústavního práva.²⁴⁷ Sovětská delegace po návštěvě Polska v listopadu 1952 informovala, že dokonce i v elitním institutu Ústředního výboru komunistické strany pro vzdělávání vědeckých pracovníků byl patrný nedostatek sovětské historické, filozofické a ekonomické literatury.²⁴⁸

a programů všech oborů vysokého školství vysokoškolských institucí SSSR“ a vytvoření kompilace „průzkumů a překladů otázek vysokého školství cizích zemí“. Tamtéž, I. 148. Tyto státy byly rozděleny na lidově demokratické, kolonie a závislé státy a americko-britský blok. GARF, f. 9396, op. 30, d. 283, I. 12.

²⁴² Výměny materiálů s lidově demokratickými státy byly obecně řízeny na základě směrnic Ministerstva vysokého školství SSSR č. 20C ze dne 11. ledna 1951, která byla vydána pro zahraniční odbor tohoto ministerstva. GARF, f. 9396, op. 30, d. 282, I. 148.

²⁴³ Jednalo se také o potenciální zdroj informací sovětského ministerstva vysokého školství o Polsku. Viz výměnu dopisů mezi předsedou komise A. Michailovem a ministerstvem z 21. března 1951. GARF, f. 9396, op. 30, d. 282, I. 134.

²⁴⁴ Viz dopis VOKS, 13. března 1948. GARF, f. 5283, op. 16, d. 138, I. 87.

²⁴⁵ A. Ždanov M. A. Suslovovi, 6. prosince 1948, RTsChIDNI, f. 17, op. 132, d. 45, I. 100.

²⁴⁶ Viz vzpomínky wrocławského matematika Hugo Steinhouse, *Wspomnienia*, s. 395.

²⁴⁷ Tato učebnice měla dostatek výtisků ve Varšavě. Do Polska byly zaslány „velké zásilky“ literatury, která již byla v Sovětském svazu vyřazena ze seznamu doporučené literatury. Poláci také začali překládat články ze sovětských právnických časopisů, které nebyly vždy „nejvhodnější“ a některé byly i v Sovětském svazu „ostře kritizovány“. Podle profesora práv S. S. Kravčuka byla situace vážná i proto, že „vliv sovětské právní vědy na Polsko závisel zcela na kvantitě a kvalitě sovětské právní literatury zasláné do Polska“. GARF, f. 9396, op. 30, d. 126, I. 51.

²⁴⁸ Také v polských knihkupectvích bylo jen velmi málo sovětské vědecké literatury. GARF, f. 5283, op. 22, d. 431, I. 3.

Sovětská delegace se ve stejném měsíci zúčastnila slavnostního zahájení činnosti Československé akademie věd a také zde „zaznamenala stížnosti na nedostatek sovětské literatury“. Akademik Vinogradov k tomu poznamenal: „Je zřejmé, že dodávky specializované vědecké literatury do vědeckých center lidově demokratických států jsou spíše nahodilé a požadavky vědců, kteří jsou nám přátelsky nakloněni, nejsou vždy přesně a včas naplňovány. Stejně tak zásilky vědeckých prací pro sovětské vědce od vědců z lidově demokratických zemí často nenajdou svého správného adresáta.“²⁴⁹ V roce 1954 českoslovenští funkcionáři stále ještě používali příručku o sovětském vysokoškolském vzdělávání z roku 1947, a to ještě přeloženou od člověka, který byl mezitím odsouzen pro kolaboraci z doby druhé světové války. Ministerští úředníci v Československu byli tak hladoví po informacích o systému, který se snažili zavádět, že využívali československých studentů v Moskvě a žádali je, aby jim je obstarali. V září 1955 předseda vlády Viliam Široký naléhal, aby se s touto praxí skončilo, neboť měl obavu, aby takto získané informace neskončily v nepovolaných rukou.²⁵⁰

Do Sovětského svazu se vydávala celá řada delegací z vysokých škol východoevropských zemí. Jejich cílem bylo získat požadované informace přímo. Ani v těchto případech nebyly výsledky povzbudivé. Velká polská delegace vedená ministrem školství Stanisławem Skrzyszewským navštívila na počátku roku 1949 na několik týdnů Moskvu a Leningrad. Z obav z bezpečnostních rizik byla jejich cesta pečlivě monitorována. Polská delegace strávila mnoho času vycházkami po památkách či návštěvami divadel a baletu. Dokonce i návštěva Leningradské univerzity byla pojata jako výlet, v jehož průběhu se polská delegace seznámila s dějinami univerzity včetně jejích velkých představitelů. Základní fakta a čísla jim byla sdělena v knihovně a poté si mohli prohlédnout ještě laboratoř pro výzkum mozku a Mendělejevovu pracovnu. Vzhledem ke komplikacím při získávání viz navíc nebyl v delegaci žádný významný představitel polského vysokoškolského vzdělávání.²⁵¹

Jedním z cílů cesty polského ministra školství do Sovětského svazu v roce 1949 bylo i setkání s předsedou Sovětské akademie věd Vavilovem.

²⁴⁹ Tato delegace nebyla schopna opětvat Čechům knižní dary, neboť její odjezd z SSSR byl „uspěchaný a nečekáný“ a nebyl dostatek času vybrat literaturu. RTsChIDNI, f. 17, op. 133, d. 253, I. 144.

²⁵⁰ Dopis uložen v SÚA, SÚP, č. k. 438.

²⁵¹ O vysokoškolských otázkách referoval profesor Biernawski z Krakova, který nepatřil k významným vědcům. AAN, KC PZPR 478/120.

Polský ministr toto přání vyslovil hned po příjezdu 24. února a povolení začal vyřizovat ředitel evropského odboru sovětského ministerstva zahraničních věcí A. M. Alexandrov. Ten setkání schválil, ale nařídil, že témata rozhovoru musí být prověřena náměstkem ministra Zorinem. Možná i proto, aby přešel potížím, navrhl hlavní sovětizátor polského vysokého školství taková obecná témata, jako byly „principy sovětské vědy“ a „struktura vědeckých institucí v Sovětském svazu“.²⁵²

Největším úspěchem cesty polské delegace tak bylo získání knih a dalších materiálů, které vážily celkem 1500 kilogramů.²⁵³ Ale ani jejich převoz do Polska se neobešel bez problémů. I když polský ministr školství strávil řadu let v Sovětském svazu, musel pro nakoupené knihy získat zvláštní vývozní povolení.²⁵⁴ Obavy z bezpečnostních rizik však zdržovaly i získávání většinou apolitických informací. Například v září 1948 sovětský představitel odpovědný za vysoké školy Ždanov požadoval, aby M. A. Suslov schválil vyslání sovětských matematiků na přednášky do Polska. Měli zde přednášet látku již publikovanou v Sovětském svazu.²⁵⁵

Ačkoli Skrzyszewski později tvrdil, že jeho cesta do Sovětského svazu znamenala počátek nové cesty polského vysokého školství,²⁵⁶ interní dokumenty v polských archivech nic takového neprokazují.²⁵⁷ Vzhledem k obavám z bezpečnostních rizik a díky byrokratickým komplikacím se obdobné cesty východoněmeckých a československých delegací uskutečnily teprve v roce 1951 ve východoněmeckém a v roce 1953 v československém případě.²⁵⁸ Návštěva československých představitelů byla odkládána po tři roky,²⁵⁹ a když se uskutečnila, nebyl v ní přítomen žádný z profesorů, což

²⁵² ARAN, f. 579, op. I dop., d. 7, l. 1–5.

²⁵³ AAN, KC PZPR 478/121, k. 66.

²⁵⁴ Viz telegram pro Jakuba Bermána z 12. března 1949. AAN, KC PZPR 478/120, k. 64. 23. března požadoval ředitel protokolu ministerstva zahraničních věcí, aby sovětský všeslovanský výbor tyto dokumenty uvolnil. GARF, f. 6646, op. I, d. 219, l. 168.

²⁵⁵ RTsChIDNI, f. 17, op. 132, d. 45, l. 45. Tento fond obsahuje téměř 40 stran matematických vzorců. V roce 1949 zaslal Sovětský všeslovanský výbor do Československa fotografie sovětských oslav 125. výročí narození Bedřicha Smetany, který musel být povolen vedoucím sovětského cenzurního úřadu Glavlit. GARF, f. 6646, op. I, d. 219, l. 163.

²⁵⁶ Viz zejména zprávu zástupce VOKS ve Varšavě Kuzněcova. GARF, f. 5283, op. 22, d. 128, l. 61–65.

²⁵⁷ V projevu, který Skrzyszewski pronesl později v témže roce, prohlásil, že „ne všechno, co se aplikuje v Sovětském svazu, můžeme aplikovat v Polsku“. AAN, KC PZPR 478/151, k. 149–159.

²⁵⁸ Východoněmecká desetičlenná skupina byla vedena Gerhardem Harigem a byl v ní i předseda vysokoškolského odboru ÚV SED Ernst Hoffmann. SAPMO-BA, ZPA, JIV 2/3/182; IV 2/2/143.

²⁵⁹ Návštěva začala být plánována v roce 1950. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 259/2, s. 41–57.

bylo způsobeno velkou nedůvěrou, která vůči akademikům vládla ve vedení československé komunistické strany.²⁶⁰ Po návratu československé delegace se zase objevily stížnosti, že její první mise do Sovětského svazu nebyla dostatečně popularizována.²⁶¹

Sověťští experti ve východní Evropě

Konečně poslední zdroj informací o sovětském vysokoškolském vzdělávání představovali sovětští profesori, kteří od akademického roku 1949/1950 začali do východoevropských států jezdit na přednášky. Jejich cíl byl dvojitý. Na jedné straně pomáhali budovat centrální systém řízení vysokého školství a na straně druhé měli za úkol rozvíjet obory, které nebyly podle sovětského mínění na dostatečné úrovni. Na počátku byla největší poptávka po sovětských odbornících ve filozofii, ekonomii, sovětských dějinách a literatuře, avšak v následujících letech požadovali východoevropské vysoké školy spíše odborníky v oblasti přírodních a technických věd.²⁶² Odhaduje se, že mezi lety 1946 a 1955 na polských vysokých školách působilo šedesát jedna sovětských profesorů. Pomáhali sestavovat učební plány pro pedagogické vědy či ekonomiku dopravních systémů a podíleli se též na organizačním vybudování kateder zootechnologie, strojírenského inženýrství a mechanizace v zemědělství.²⁶³ Na počátku 50. let měli východoněmečtí představitelé největší zájem o získání sovětských odborníků pro přednášky v oblasti chemie, astronomie, matematiky, fyziky, technických věd, zemědělství, vete-

²⁶⁰ Českoslovenští komunisté se domnívali, že vysoké školy nestojí za to, aby se jimi zabývali sovětští odborníci. V březnu 1949 navštívili Československo sovětský historik P. G. Sofinov a filozof P. J. Vyšinskij a většinu času strávili na stranických školách. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 57/1, s. 41. Následující rok požadoval náměstek předsedy vlády Fierlinger, aby byly na právnické fakulty vyslány sovětští profesori, aby tu nahradili „buržoazní profesory“. Jeho návrh byl odmítnut s tím, že se budou „zvažovat jen neaktuálnější potřeby“. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 58/4, s. 346.

²⁶¹ Viz například zprávu z jednání ministerského kolegia z června 1953, SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 240, s. 50, a „Připomínky k vysokoškolskému zákonu“ z 27. listopadu 1953, SÚA, MŠK, č. k. 315, a. j. 75440.

²⁶² 24. září 1948 zástupce náčelníka SVAG A. F. Kabanov požadoval, aby mu byli přiděleni sovětští odborníci zejména pro oblast společenských věd, historie a práva. RTsChIDNI, f. 17, op. 132, d. 65, l. 67. 6. října 1948 náměstek ministra vysokého školství napsal ÚV komunistické strany SSSR a požadoval, aby byl schválen odjezd čtyř sovětských profesorů historie, práva, ekonomie a filozofie do Československa. RTsChIDNI, f. 18, op. 128, d. 488, l. 13.

²⁶³ Polská akademie věd pozvala do Polska v letech 1953 až 1955 83 sovětských vědců a opačným směrem vyslala 120 Poláků. AAN, KC PZPR 237/XVII/191, k. 52–55.

rinární medicíny, ekonomie, slovanských jazyků a literatury.²⁶⁴ Sověští profesori, kteří v roce 1951 navštívili Československo, přednášeli marxismus-leninismus, sovětskou historii, ekonomii, biologii, pedagogiku, plánování, veterinární medicínu, dolování a technické obory se zaměřením na elektrotechniku, mechanizaci, zemědělství a chemickou výrobu.²⁶⁵

Vliv sovětských profesorů na vysokoškolské vzdělávání sledovaných států nebyl nijak zásadní. Nevedli systematicky od počátku do konce disertační práce a jejich krátké pobyty zahrnovaly většinou jen několik přednášek pro studenty.²⁶⁶ Silné osobnosti, jako byl major G. I. Patent nebo Arnošt Kolman, vyvolaly v poválečném období zájem většího počtu studentů na univerzitách v Jeně, Rostocku či v Praze. Na počátku 50. let však již nemáme zprávy o výrazném vlivu nějakých charismatických sovětských profesorů.²⁶⁷ Naopak v řadě zpráv čteme o tom, že přednášky sovětských profesorů byly povinné a že přednášející nebyli vždy na takové odborné úrovni, jakou sovětská strana slibovala.²⁶⁸ Zpravidla přednášeli v ruštině, kterou tehdy ve východní Evropě stále ještě ovládalo jen málo studentů. Podle jedné ze zpráv dokonce i studenti ruského jazyka a literatury na Varšavské univerzitě v roce 1951 „úplně nerozuměli přednáškám v ruštině“.²⁶⁹ Sovětský profesor práva si zase stěžoval, že studenti na krakovské univerzitě „uměli špatně rusky a po třech přednáškách vyžadovali přítomnost překladatele. Poslední čtyři přednášky jsem proto nechal překládat, což způsobilo velké mezery v látce. Také překlad nebyl vždy úplně přesný. Dokonce i velká část profesorů na univerzitě nerozuměla dobře rusky.“²⁷⁰ Sovětské přednášky byly na českých vysokých školách přijímány relativně chladně a diskuze se

²⁶⁴ BAAP, R3/152, I. 29–35.

²⁶⁵ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 259/2, s. 41–57.

²⁶⁶ K počtu postgraduálních studentů studujících v SSSR viz pozn. č. 290 a 296.

²⁶⁷ K působení Patenta viz Müller a Müller, ...*stürmt die Festung*, s. 48–49; Schmidt, *Alma Mater Jenensis*; ke Kolmanovi viz *Die verirrt Generation*.

²⁶⁸ Například pět ze čtrnácti „profesorů“, kteří byli vysláni do Československa v letech 1951–1952, nebylo ve skutečnosti profesory. AČAV, pozůstalost M. Valoucha, sig. IV, i. č. 882. Adam Schaff požadoval, aby byli do Polska vysláni profesori dějin filozofie, estetiky, dějin SSSR a politické ekonomie, avšak nechtěl, aby byly poslány „slabší osobnosti“ (*jakichś slabszych ludzi*). AAN, BP KC PZPR, t. 13, p. 3, k. 271.

²⁶⁹ Zpráva F. Golovenčenko, který byl od jara 1951 lektorem ruské literatury. GARF, f. 9396, op. 30, d. 126, l. 56–58. Odborník na dějiny umění, profesor A. A. Fjodorov-Davidov, přednášel v roce 1951 před přeplněným sálem, avšak „část obecenstva“ vůbec nerozuměla rusky a další uměla jen nedostatečně. GARF, f. 9396, op. 30, d. 126, l. 23.

²⁷⁰ Zpráva profesora S. S. Kravčuka, který navštívil Polsko na jaře 1951. GARF, f. 9396, op. 30, d. 126, l. 50.

často potýkaly s nedostatkem zájmu. Jedna ze sovětských docentek proto prohlásila, že se v Československu všude cítila jako doma s výjimkou vysokých škol.²⁷¹

Také na uplatňování vysokoškolské politiky měli sověští profesori jen omezený vliv. Jen výjimečně u svých hostitelů něco pochválili nebo naopak kritizovali. Pravidlem byla spíše jejich neutralita či netečnost. Sověští profesori často neměli zájem na osvětlení vysokoškolských otázek spolupracovat a nechtěli překročit omezený cíl svých návštěv. Výjimečným příkladem kooperativního a vstřícného sovětského vědce je medievalista B. D. Grekov, který několikrát navštívil Polsko. Do Moskvy poté posílal optimistické zprávy o rozvoji polské historiografie. Jeho role kulminovala v roce 1952, když se setkal s vedením polské komunistické strany a požadoval, aby byl nestraník profesor Tadeusz Manteuffel jmenován ředitelem Historického ústavu Polské akademie věd.²⁷² U Grekova a jeho kolegy E. A. Kosminského se počátek jejich přátelského vztahu k polské historiografii datuje do období před první světovou válkou, kdy studovali historii na Varšavské univerzitě.²⁷³ V červnu roku 1954 delegace sovětských archeologů podala obdobnou zprávu, podle níž se během návštěvy Polska setkala „s pozitivním přijímáním sovětské vědy, kterou polští kolegové pečlivě studují z dostupné literatury“.²⁷⁴ Sověští profesori přednášející v roce 1953 v Československu se zase

²⁷¹ Poté, co v roce 1949 před stranickými představiteli hovořil v továrnách, byl sovětský historik P. G. Sofinov z vojenského ústavu sovětského ministerstva obrany přijat na Univerzitě Karlově chladně. Na přednášku přišlo jen velmi málo lidí a profesori také na rozdíl od dělníků nekladli žádné otázky. GARF, f. 9396, op. 30, d. 66, l. 90. V dubnu 1951 se podle jedné ze zpráv „nechtěli vedoucí představitelé pedagogické fakulty sejit“ s jedním ze sovětských odborníků. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 252/1, s. 46–47. Viz též zprávu sovětské docentky Cholopovové, které se v roce 1951 dostalo v Brně chladného přijetí. Bareš Pavlíkovi 18. dubna 1951. AČAV, pozůstalost Z. Nejedlého, č. k. 14. Když 19. prosince 1950 přijeli „neočekávaně“ do Československa čtyři sověští profesori, zjistili, že dosud nebyl přesně stanoven jejich program návštěvy. Nedostali včas vyplacený peníze a na jejich přednášky nebyli mobilizováni studenti. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 300, s. 180; f. 100/24, a. j. 975, s. 39–44; f. 19/7, a. j. 302/2, s. 151–152. Viz též zprávy uložené SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 313, s. 4–7, 8–12, 73–76; f. 19/7, a. j. 272/1, s. 39–43. K nedostatečnému přijetí sovětských hostů v Polsku v roce 1953 viz AAN, MSW 20, k. 76–86.

²⁷² K angažovanosti sovětských historiků po konferenci v Otwocku viz kapitolu 8. B. D. Grekov také po své návštěvě v Polsku v listopadu 1949 vypracoval o polských historících pozitivní hodnocení. GARF, f. 5283, op. 22, d. 244, l. 15–16. Také zpráva sovětských historiků, kteří navštívili konferenci ve Wrocławu v září 1948, byla pozitivní a kritizovala polské marxisty, že „z levičáckých pozic kritizují staré profesory“. A. Ždanov M. A. Suslovovi 6. prosince 1948, RTsChIDNI, f. 17, op. 132, d. 45, l. 96–100.

²⁷³ Gorizontov, „Metodologičeskij perevorot“, s. 53. Rozhovor s Bardachem.

²⁷⁴ ARAN, f. 579, op. 2, d. 11, s. 56–57.

obrátili na stranické orgány KSČ, aby zmírnily svoji ostře protiintelektuální politiku.²⁷⁵

Avšak ještě před několika málo lety dávali sovětští akademici přijíždějící do Prahy či Varšavy zcela odlišné rady. Například když sovětský historik P. G. Sofinov navštívil na počátku roku 1949 Univerzitu Karlovu, prohlásil, že československé univerzity „čekají závažné bitvy ... a dokonce i mezi lepším jádrem profesorů je možno pozorovat sebeuspokojení a poklid“.²⁷⁶ Často se stávalo, že nepřilíši kvalitní sovětští učitelé měli pocity nadřazenosti nad svými vysoce kvalifikovanými východoevropskými kolegy profesory. Výše zmíněný historik Sofinov učil na Vojenském ústavu sovětského ministerstva vnitra a nebyl příliš významným odborníkem. O situaci v Československu prohlásil: „Univerzitní profesori, kteří vstoupili do komunistické strany, věří, že se tím zároveň stali marxisty. Profesor literatury Mathesius mne vážně přesvědčoval, že spolu se svými kolegy dokonale ovládá marxismus-leninismus a že jej propagoval i v době první, buržoazní Československé republiky. Je zcela zřejmé, že takováto prohlášení nemají žádné opodstatnění. Dokonce i nejlepší představitelé staré generace vzdělavců, jako je rektor Univerzity Karlovy Mukařovský nebo děkan její filozofické fakulty Havránek, mají daleko k tomu, aby ve svém každodenním vědeckém životě aplikovali marxismus.“²⁷⁷

Když koncem roku 1949 Grekov a kulturní delegace VOKS navštívili Polsko, zúčastnili se sovětské fyziologové vedení L. N. Fedorovem na Varšavské univerzitě oslav výročí sta let od narození I. P. Pavlova. Zvláštní zájem projevovali o polského vědce Jerzy Konorského z Lodžské univerzity, který právě v Anglii vydal práci kritizující Pavlovovy výzkumy.²⁷⁸ Sovětské představitelé se o tomto případě zmínili v rozhovoru s vedoucím polským stranickým představitelům Jakubem Bermanem a vysokoškolskými funkcionáři Petrusiewiczem a Krassowskou a poté i s autorem knihy samotným. Podle sovětských představitelů byla Konorského kniha degenerativní a dvojsmyslná a jejím cílem bylo vyjít vstříc „americkým reakcionářům“. Konorski, stejně jako Petrusiewicz a Krassowska, argumentoval, že kniha je

²⁷⁵ Viz kapitola 10, pozn. č. 985.

²⁷⁶ GARF, f. 9396, op. 30, d. 69, s. 91–92.

²⁷⁷ Tamtéž. K podobným postojům profesorů dějin umění, práva, historie a ruské literatury, kteří navštívili Polsko v roce 1951, viz GARF, f. 9396, op. 30, d. 126, s. 23–26, 49–51, 53–55. K situaci ve východním Německu viz ostrou kritiku sovětského filozofa Vyšinského a jeho kolegů, kteří v lednu 1948 navštívili Jenu. Naimark, *The Russians*, s. 450.

²⁷⁸ Jerzy Konorski, *Conditioned Reflexes and Neuron Organization*, Cambridge 1948.

apolitická.²⁷⁹ Na konci svého pobytu se sovětská delegace zúčastnila recepce pořádané Ústředním výborem Polské sjednocené dělnické strany. Během přípitku, který za přítomnosti polského ministerského předsedy Józefa Cyrankiewiczze adresoval Fedorov „vědec“, věnoval sovětský vědec „pozornost“ nezbytnosti koordinace systému vzdělávání vědeckých kádřů a jejich vědecké práce ve všech oblastech vědy v jediném centru, které by pracovalo pod přímým vedením ústředního výboru polské komunistické strany.²⁸⁰

Ať již sovětské experti projevovali podporu, kritiku nebo nezájem, nebyli pro vytváření systémů vysokoškolského vzdělávání ve východní Evropě rozhodujícím faktorem. Naopak Konorski, ve kterém sovětské poradci odhalili nebezpečného „dvojitého agenta“, zůstal profesorem a přednášel, vědecky pracoval a publikoval po celou dobu stalinistického období.²⁸¹ Jakub Berman sovětské delegaci slíbil, že „vedoucí stranické orgány se jeho případem budou ihned zabývat a vyvodí z něj odpovídající závěry“. Na počátku roku 1951 však jiná sovětská delegace zjistila, že Konorského názory jsou v Polsku stále populární. Proto funkcionář Ústředního výboru KSSS, který měl na starosti vysoké školství, doporučil, aby v sovětském odborném tisku vyšly práce zaměřené proti Konorského názorům.²⁸² Uvědomil si totiž, jak obtížné bylo v Polsku řídit oblast rozvoje kultury a vědy.

Také další sovětské pokusy zasahovat do kulturních a vzdělávacích záležitostí ve východní Evropě skončily neúspěchem. Sovětské vedení je totiž nedokázalo prosadit.²⁸³ V srpnu 1950 se delegace sovětských fyziologů na

²⁷⁹ Odborník na evoluční biologii Petrusiewicz knihu znal a domníval se, že Konorski se dopustil jen neúmyslného „opomenutí“. Spolu s Krassowskou chtěli věc řešit jen jako příklad „čisté vědeckých sporů“. Jejich kolega Michajłow viděl celou záležitost skeptičtěji a souhlasil s názory sovětských představitelů, že Konorski „hraje politicky dvojakou hru“, neboť na jedné straně vysoce hodnotil Pavlovovu metodu a na straně druhé Pavlova kritizoval. GARF, f. 5283, op. 22, d. 244, s. 35–39.

²⁸⁰ Jednalo se o největší pokus sovětského vědce zasáhnout do vnitřních záležitostí, které jsem ve zkoumaných archívních dokumentech našel. GARF, f. 5283, op. 22, d. 244, s. 42.

²⁸¹ Na konci 50. let byl nucen na konferenci v Kuźnici přijít se „sebekritikou“. Mauersberg, „Nauka“, s. 461. Na počátku 50. let Konorski pracoval na svém díle nazvaném *Chronic Extinction and Restoration of Conditioned Reflexes*. Kita a Pytlas, *Profesorowie*, s. 98–101.

²⁸² J. A. Ždanov M. A. Suslovovi 19. června 1951. RTsChIDNI, f. 17, op. 133, d. 180, l. 97–117.

²⁸³ V prvním díle časopisu *Voprosy filosofii* vyšla kritika studie Václava Kopeckého o T. G. Masarykovi. Podle ní se Kopecký pokoušel vytvořit z prezidenta „pokrokovou osobnost“. Podle dopisu Grigorjana Suslovovi z 15. září 1950 způsobila uveřejněná kritika „velkou nespokojenost u Kopeckého a dalších vedoucích československých komunistů“. Autorům, kterými byli D. Slejšek a I. Narskij, bylo nařazeno, aby napsali omluvu. RTsChIDNI, f. 17, op. 132, d. 345, l. 65, 76–77. Historička G. P. Čekanova z Leningradu navštívila Prahu a pobývala zde od poloviny listopadu 1951 do poloviny února 1952. O svém pobytu sepsala zprávu, ve které ostře kritizovala české

pozvání ústředního výboru polské komunistické strany zastavila cestou z konference v Kodani v Polsku, aby proslovila přednášku o Pavlovovi. V následné zprávě delegace napsala, že polští kolegové procházejí právě etapami vývoje, které mají v Sovětském svazu „dávno za sebou“. Zdálo se, že je předchází pověst „titánů světové vědy“. Po přednášce, kterou v Krakově přednesli E. A. Astratijan, V. N. Černigovskij a V. V. Zakugov, nebyla položena ani jedna otázka. „Předsedající jako by jednal podle předem připraveného plánu. Po 15 až 20 vteřinách poděkoval sovětské delegaci a rychle přednášku ukončil... Přednášky, zejména ta v Krakově, ukázaly, že značná část starých profesorů v Polsku nechce změnit svůj ... světový názor a nechtějí si vyměňovat názory a spolupracovat se sovětskými vědci. Jsou maskovanými nepřáteli všeho nového a progresivního.“ Toto nařčení směřovalo i proti představitelům polského ministerstva zdravotnictví, včetně ředitele odboru Grinberga, který „jejich chování přecházel mlčením“. Několik dalších „vedoucích představitelů ministerstva zdravotnictví pak podle sovětských vědců vůči reakčním vědcům nezasahovalo, což vlastně znamenalo, že jejich reakční aktivity podporovali“.²⁸⁴

Koncem léta roku 1952 si na polské ministerstvo zdravotnictví stěžoval také sovětský profesor medicíny A. V. Sněžněvskij, protože „téměř všechny jeho nejdůležitější pozice jsou obsazeny Židy“. Třetí tajemník sovětského velvyslanectví ve Varšavě si o schůzce se sovětským profesorem na ambasá-

historiky, zejména prominentní osobnost Václava Husu, který byl údajně buržoazního původu a vystudoval Sorbonnu. Husa měl být „zejména slabý ve znalostech otázek teorie marxismu-leninismu“. Ministra Nejedlého hodnotila jako „populárního člověka, který se však nezapojuje do praktické práce“. Výsledkem této zprávy bylo, že českoslovenští funkcionáři kritizovali Akademii věd za to, že do Československa Čekanovou vůbec vysílala. RTsChIDNI, f. 17, op. 133, d. 221, s. 18–23. Husa na svém místě zůstal a Nejedlý se stal prvním předsedou Československé akademie věd. Případů, kdy „sovětské rady“ nebyly využity, jsou tisíce. Takto dopadly například opakované návrhy sovětského odborníka Minina, aby byla Varšavská polytechnika rozdělena na několik škol. AAN, KC PZPR, 237/XVII/12, k. 90. Olszewski, *Politechnika*, s. 137–138. Jak východoněmeckým, tak i československým komunistům bylo jasně doporučováno, aby zkrátili přípravu na vysokoškolské vzdělávání na 10 let. V NDR tak dokonce učinil i šéf sovětské kontrolní komise Semjonov. Východoněmecké orgány nevyhověly ani jeho žádosti, aby byly teologické fakulty odděleny od univerzit. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/608, s. 97–99. Ve východním Německu bylo předuniverzitní vzdělávání zkráceno na 12 let a v Československu na 11, avšak již koncem 50. let bylo znovu zavedeno 12 let, neboť vysokým školám zkrácené vzdělávání nestačilo.

²⁸⁴ Sovětskou delegaci vedl K. M. Bykov. GARF, f. 5287, op. 22, d. 244, s. 184–186. Zprávu 27. srpna 1950 sepsal Jurij Safirov, ataché sovětského velvyslanectví v Polsku, a 16. září byla zaslána ředitelem VOKS Denisovem Grigorijanovi na ÚV KS SSSR.

dě zapsal: „Grinberg (jehož sestra je vdaná za člena Politbyra Bermána), Tausmanowa a téměř polovina těch, kteří byli vybráni jako delegace doktorů, studentů a aspirantů do Sovětského svazu, jsou Židé.“ Profesor Sněžněvskij podle záznamu diplomata „vyslovil obavu, že situace na polském ministerstvu zdravotnictví představuje reálné nebezpečí a ohrožuje postavení Polska“. Židovští lékaři měli podle Sněžněvského pravděpodobně také „konexe“ v Americe.²⁸⁵

Pokud by sovětské orgány měly na takováto obvinění reagovat, musely by převzít řízení Lékařské akademie v Krakově a Ministerstva zdravotnictví ve Varšavě a přijmout tak přímou odpovědnost za polské zdravotnictví. Tak daleko však nechtěli sovětsští představitelé zajít dokonce ani ve východním Německu, kde existovala vojenská okupační správa. Pokud měl být odstraněn Grinberg, musel by odejít i Berman, a to by znamenalo destabilizaci polské intelektuální scény. Polští a sovětské komunisty navíc museli řešit mnohem závažnější problémy. A proto byla většina podobných stížností odložena.

Po Stalinově smrti projevilo vedení polské komunistické strany jen malý zájem zapojit se do vědeckých sporů se sovětskou stranou. V červenci 1954 poslaly polské orgány zpět do Sovětského svazu sovětského filozofa Sudakova, neboť nedokázal se svými kolegy na Varšavské univerzitě spolupracovat. Podle Sudakovových názorů byla Varšavská univerzita hnízdem reakcionářů, kteří mohou být odstraněni jen radikálními prostředky. Zejména jej znepokojovala přítomnost bývalých kněží v budově, kde sídlila katedra marxismu-leninismu.²⁸⁶

V říjnu 1954 se v Gdaňsku a Varšavě uskutečnilo setkání polských a sovětských historiků. Polští historici navrhovali, aby byla odložena publikace sovětských dějin Polska, neboť podle jejich názoru obsahovaly závažné „nedostatky“. Na konečném setkání, kterého se účastnili i Ochab a Berman, Ochab jen „velmi mírně a delikátně vyvracel námitky polských historiků“. Podle zprávy sovětské delegace polští historici „hovořili o nedostacích v nejobecnější rovině. Soudruh Ochab hovořil o nutnosti, aby polští historici pomohli svým sovětským kolegům odstranit největší omyly a nedostat-

²⁸⁵ GARF, f. 5283, op. 22, d. 431, s. 56.

²⁸⁶ Sudakov byl rozeznán, že nebylo možné prodloužit jeho pobyt v Polsku, a začal se chovat nepřijatelně. Kritizoval špatnou znalost ruštiny polských lékařů, kteří jej léčili – obvinil je, že mluví s německým přízvukem –, a při večeři pořádané na jeho počest odmítl přijmout květiny. Podle hodnocení ÚV polské komunistické strany nebyl již dále užitečný, neboť nerozuměl „polským podmínkám“. AAN, KC PZPR, 237/XVII/184, k. 129–130.

ky v prvním díle dějin Polska a aby byla vytvořena redakční rada složená z předních odborníků, která by určila charakter těchto požadovaných změn. Soudruzi Ochab a Berman nabádali polské historiky, aby tuto knihu kritizovali v polském a sovětském tisku jen mírně.²⁸⁷

První díl dějin Polska nebyl nakonec nikdy do polštiny přeložen.²⁸⁸ Je však pravda, že výše zmíněné konflikty byly spíše výjimečné. Obvykle totiž kontakty mezi sovětskými a východoevropskými akademiky sloužily k propagaci záležitostí, které již byly uskutečňovány, jako byly například návrhy učebních plánů v ekonomii, doprava po železnici nebo zavádění sovětského stylu obhajoby dizertační práce.

V době vrcholného stalinismu nemohli sovětští profesori svým východoevropským kolegům oplatit jejich pohostinství a pozvat je na návštěvu do Sovětského svazu. Dlouhodobé pobyty v Sovětském svazu byly omezeny na studenty, jejichž mládí jim mělo umožnit interpretovat sovětskou realitu nepředpojatě. Fakt, že studenti byli vysíláni z celého světa do Sovětského svazu ne na jeden či na dva semestry, ale na celé pětileté studium, bylo možné považovat za vyjádření víry v sílu sovětského vzdělávacího systému.²⁸⁹ V letech 1951 až 1956 vysílalo vedení východoněmeckých komunistů do Sovětského svazu 150–200 studentů ročně. V březnu 1957 tak v Sovětském svazu studovalo 887 studentů a 58 postgraduálních východoněmeckých studentů.²⁹⁰ Již v létě 1947 studovalo v Sovětském svazu více než 300 studentů z Československa a několik desítek Poláků.²⁹¹ Dokonce i v době prezidentství Edvarda Beneše dokázalo Československo využít možnosti „posílit a prohloubit styky s přátelskými Slovany“ lépe než komunistické Polsko.²⁹² V březnu 1948 studovalo v Sovětském svazu jen 46 polských studentů,²⁹³ avšak již v srpnu 1954 se jejich počet zvýšil na 1650. K tomu je nutno připočítat 113 postgraduálních studentů. V dubnu 1955 se

²⁸⁷ Zpráva A. L. Sidorova, ředitele Historického ústavu Sovětské akademie věd. ARAN, f. 579, op. 2, d. 11 s. 112–113.

²⁸⁸ Valkenier, „Stalinizing“ s. 134.

²⁸⁹ Vedení SED rozhodlo v roce 1957 že jde o plýtvání zdroji a že je lepší vyslat nejlepší studenty na kratší dobu. SAPMO-BA, ZPA, IV 2 /9.04/620, s. 100–106.

²⁹⁰ Tamtéž, s. 77–81 a 118–119. V roce 1960 se odhaduje, že do této doby studovalo v SSSR celkem 919 východoněmeckých studentů. 74 z nich bylo aspiranty. Tamtéž, s. 295–297. V roce 1956 působilo v Československu 41 absolventů sovětské aspirantury. SÚA, ÚPV, i. č. 2476.

²⁹¹ AAN, KC PZPR, 295/VII/3, k. 60.

²⁹² Tuto formulaci použilo ministerstvo školství v dopise Univerzitě Karlově z 30. června 1947. AUK, i. č. 718.

²⁹³ AAN, MO 3149, k. 33–35.

počet polských studentů v SSSR zvýšil přibližně na 2000.²⁹⁴ V únoru 1956 studovalo v Sovětském svazu 1211 studentů z Československa.²⁹⁵ Ve všech třech sledovaných případech většina studentů studovala technické a přírodovědné obory a medicínu.²⁹⁶

Mobilita učitelů a vědců se poněkud zlepšila po Stalinově smrti. Jejich výměnné pobyty byly organizovány akademii věd a bilaterálními kulturními dohodami. Jednotlivé sekce Sovětské akademie věd začaly zkoumat, co jim může přinést spolupráce s východoevropskými zeměmi a učinily první pokusy zavést reciprocitu ve vzdělávacích otázkách.²⁹⁷ I po roce 1956 bylo zorganizování pobytu vědce z východní Evropy v Sovětském svazu obtížným procesem, ve kterém se plně projevilo napětí mezi záměrem nahradit západní vliv v lidově demokratických státech a strachem z ideologické kontaminace, kterou by mohly lidově demokratické státy do Sovětského svazu zanést.²⁹⁸

Celá řada badatelů ze střední Evropy odmítla pojem „sebesovětizace“, neboť v sobě obsahuje prvek svobodného rozhodnutí aplikovat ve východní Evropě sovětský systém.²⁹⁹ A to nebyla pravda ani v českých zemích, kde v roce 1946 Komunistickou stranu Československa volilo více než 40 pro-

²⁹⁴ Ze skupiny polských studentů z roku 1954 jich 35,4 procenta bylo členy komunistické strany a 15,7 bylo kandidáty členství. AAN, KC PZPR, 237/XVII/185, k. 68–84; 191, k. 52–55.

²⁹⁵ Z nich bylo 75 procent členy KSČ. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 331, s. 36.

²⁹⁶ Z 200 studentů, kteří v roce 1952 dostali doporučení ke studiu v SSSR, jich jen 34 bylo z humanitních oborů a historie, 10 studovalo umění a 13 ekonomii. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/622, s. 6–9. Dvě třetiny Poláků, kteří byli v roce 1951 vybráni ke studiu v SSSR (65,7 procenta), pocházely z technických a zemědělských oborů. AAN, KC PZPR, 237/XVII/140, k. 34–35. Ze 184 Poláků, kteří v letech 1949 až 1954 absolvovali v SSSR aspiranturu, jich jen 36 studovalo klasické „univerzitní předměty“ AAN, KC PZPR, 237/XVII/191, k. 52–55. Z 300 československých studentů, kteří byli v letech 1952–1953 vybráni ke studiu v Sovětském svazu, bylo jen 35 studentů humanitních oborů. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 330, s. 39–45.

²⁹⁷ Sovětská akademie věd například vyslala do Polska v roce 1954 odborníky na „komplexní geografický výzkum“ a o rok později na metalurgii. V obou případech měla zájem, aby z pobytu profitovala sovětská věda. ARAN, f. 579, op. 1 d. 288, s. 10, 22–23.

²⁹⁸ Viz například připomínky východoněmeckých vědců, kteří si na počátku roku 1958 stále stěžovali, že je obtížné získat povolení k návštěvě SSSR. GARF, f. 9396, op. 30, d. 967, s. 86. Dokonce i nositel státní ceny NDR za chemii a člen SED profesor Treibs měl menší problémy s účastí na kongresech na Západě než v SSSR. K obtížím s výměnou odborníků mezi SSSR a Polskem viz GARF, f. 9396, op. 30, d. 1011, s. 114–127.

²⁹⁹ Viz též poznámky Jürgena Johna v „Die Jenaer Universität“ s. 31 a článek Ingo Bacha „Selbstsowjetisiert? War der Einfluss der russischen Behörden auf die Hochschulen gering?“ Tagesspiegel, 22. prosince 1997.

cent obyvatelstva. Češi však nevolili sovětský model socialismu ani podřízení své bohaté společnosti potřebám vznikající sovětské světové velmoci. Volební vítězství komunistů bylo spíše snahou lidí vyrovnat se s nepříjemnými vzpomínkami na minulost a postupně vybudovat egalitářskou, i když vágně definovanou společnost. Československá společnost přitom měla využít svých komparativních výhod bez radikalismu a teroru stalinismu. Stejně tak byla i v Polsku a v Německé demokratické republice silně cítit touha po radikálních sociálních reformách. Vedoucí představitelé východoevropských komunistických stran volali po národních cestách k socialismu.

To vše se změnilo v roce 1948, i když Edward Ochab na to měl jiný názor. Komunisté ve východní Evropě byli totiž nuceni pochopit, že aplikace sovětských modelů v jejich společnosti není jen cestou, jak zůstat u moci, ale také jedinou cestou, jak zůstat na živu. Za těchto podmínek nepřekvapuje, že komunističtí představitelé začali být při zavádění sovětských modelů přehnaně obsesní. „Sebesovětizace“ proto představuje plně ospravedlnitelný pojem. Bezpečnostní obavy sovětských orgánů způsobily, že informací o sovětském systému nebyl dostatek, a východoevropští komunisté si je museli shánět sami a sami je pak uplatňovat v praxi. V oblasti vysokého školství nepůsobili žádní sovětští poradci, kteří by československým, polským nebo východoněmeckým funkcionářům řekli, co mají dělat. Nebyly k dispozici ani žádné základní informace, jako by byly učební plány nebo učebnice. Již jsme viděli, že poptávka po informacích o Sovětském svazu byla v Československu v roce 1954 tak velká, že ministerstva v Praze začala kontaktovat své sovětské protějšky prostřednictvím československých studentů působících v Moskvě.

Tato zoufalá snaha byla v Československu ovlivněna mírou politického teroru. Z důvodů, které dosud nebyly zcela uspokojivě popsány, ani polská, ani východoněmecká komunistická strana nesáhly k tak drastickému teroru směřujícímu proti svým vlastním členům. Na rozdíl od Rudolfa Slánského polské a východoněmecké oběti čistek, jako byli Władysław Gomułka nebo Paul Merker, počátek 50. let přežili.³⁰⁰ Pokud míra politického teroru vyplývala z místních podmínek, pak to tím spíše platí o dynamice změn vysokoškolských systémů.

³⁰⁰ Fakt, že Gomułka nebyl zlikvidován, byl vykládán částečně jako důsledek Stalinovy obavy o osud polské komunistické strany a částečně obavou vedoucích polských funkcionářů Bermana a Minca z toho, aby se proti nim neobrátily antisemitské nálady. Brzezinski, *The Soviet Bloc*, s. 96.

V každé ze studovaných společností odpovídala místním podmínkám specifická dlouhodobá dynamika, a to dokonce ještě předtím, než došlo k zavádění sovětských modelů. V československém případě se jednalo o podivuhodný nezájem stranických špiček o vysokoškolské vzdělávání, u východoněmeckých komunistů pak naopak o trvalý a hluboký zájem o vysoké školství jako součást obecné strategie získání politické moci. Tento rozdíl byl patrný při zavádění dělnických přípravných kurzů (*Vorstudienanstalten*) v roce 1946 nebo společenskovědních fakult (*gesellschaftswissenschaftliche Fakultäten*) v roce 1947. Obě instituce měly specifický úkol při vytváření nové inteligence. Kurzy měly připravit děti z dělnických a rolnických rodin na roli studentů, fakulty pak měly ze studentů vytvořit stranické kádry.

Každé z vedení komunistických stran studovaných států mělo v relativně otevřeném bezprostředně poválečném období možnost vytvořit si svůj vlastní styl. Zároveň se však musely přizpůsobit podmínkám společnosti, které hodlaly vládnout, a také příznivým i méně příznivým okolnostem. To se ukázalo zejména v případě Polska. Polští komunisté měli podobné ambice jako jejich východoněmečtí soudruzi, avšak vzhledem k nepříznivému postoji polské společnosti a slabosti členské základny je museli postupně omezovat. Pokud by se snažili postupovat příliš rychle, mohli být smeteni. To se projevilo například ve výše zmíněném pokusu zavést v roce 1947 radikální změny vysokého školství zvláštním dekretem ministerstva školství.³⁰¹

Je nutné mít na paměti, jak tato snaha dopadla, až se budeme v následující kapitole zabývat zásadními změnami vysokoškolských předpisů a struktur, které se ne vždy shodovaly se změnou mocenskopolitických vztahů. KSČ se na rozdíl od polských komunistů až do roku 1950 nepokusila přijmout nový vysokoškolský zákon. Do této doby byl československý vysokoškolský systém řízen na základě podivuhodné směsice předpisů, z nichž některé pocházely ještě z druhé poloviny 19. století. Vzhledem k tomu, že českoslovenští komunisté měli v orgánech akademické „samosprávy“ vysokých škol většinu, nebylo pro ně těžké prosazovat na vysokých školách svoji politiku i za stávajících předpisů. Například předpisy o disciplinární pravomoci nad studenty z roku 1849 se mohly stejně dobře uplatnit i o sto let později.³⁰²

³⁰¹ Viz blíže kapitola 6.

³⁰² V červnu 1950 potrestala Univerzita Karlova studenta práv Antonína Knappa za to, že „bez schválení“ vydal zápisky z přednášek. Stalo se tak podle článku 13, odst. 2 disciplinárního řádu z 13. října 1849 (č. 416 ř. z.).

Vzhledem ke zdůrazňování formálních změn, například v ústavách či v názvu státu, mnoho pozorovatelů, včetně plukovníka Tulpanova ze sovětské vojenské správy SVAG, tvrdilo, že Německá demokratická republika vykročila směrem k socialismu většími kroky než ostatní východoevropské státy.³⁰³ Příklad vysokého školství však ukazuje, že důležitější byly neformální změny v postavení komunistické strany (jako například počet komunistů v akademických orgánech či procento dělnických a rolnických studentů mezi studenty) než zachování tradičních forem (jako byly fakulty, tituly, akademické senáty), pro něž nemusely být zaváděny ani ruské pojmy. I když SED nezaváděla nějaké viditelné strukturální změny, vytvářela si na vysokých školách již od roku 1946 svou v tichosti prováděnou politikou své stoupence.

Když vedení SED konečně dospělo k závěru, že je třeba přijmout socialistickou ústavu a provést v roce 1968 rozsáhlou vysokoškolskou reformu, vytvářelo ji na základech, které již desetiletí budovalo. Sekce (*Sektionen*) nahrazující fakulty se uchytily poměrně rychle. Byly totiž spíše v souladu s existující realitou, než že by anticipovaly či inspirovaly změny do budoucna. Sekce byly neobyčejně pružnými organizačními jednotkami a staly se modelem pro plánovače vysokého školství v celé východní Evropě, včetně Polska.³⁰⁴ V Polsku byla na počátku 50. let zavedena celá řada organizačních změn, které však byly po roce 1956 opuštěny, neboť nenašly v polské společnosti podporu. Východoněmecká zkušenost učila, že organizační změny musí následovat až poté, co dojde ke změně politickomocenských vztahů, a že některé změny ve vysokoškolské politice, jako bylo přijímání studentů, postgraduální vzdělávání, restrukturalizace profesorského sboru, musí být zaváděny koordinovaným způsobem.

³⁰³ Brzezinski, *The Soviet Bloc*, s. 79; Brus, „Stalinism“, s. 242, pozn. č. 7.; Lovenduski a Woodall, *Politics and Society*, s. 57; Bender, *East Europe*, s. 12. K vyličení činnosti šéfa propagandy SVAGu Tulpanova viz Naimark, *The Russians*, zejména s. 318–352.

³⁰⁴ Giles, *The Structure*, s. 12.

KAPITOLA 3 SOVĚTSKÉ MODELY VE VÝCHODOEVROPSKÉM VYSOKOŠKOLSKÉM VZDĚLÁVÁNÍ

Přes to, co bylo všechno řečeno o komplikacích při zavádění sovětských modelů ve východoevropských státech, by jejich návštěvníci v jednotlivých zemích koncem roku 1953 stěžili na nějaké viditelné rozdíly. Tak jako v Sovětském svazu byly vysoké školy řízeny ministerstvy vysokého školství, která měla zvláštní odbory pro společenské vědy, aspirantury, vzdělávání dělníků, učební metody, večerní školy a jednotlivé vysokoškolské obory. Ve východním Německu se toto ministerstvo, zvané státní sekretariát, vytvořilo v roce 1951 jako součást tzv. „druhých reforem vysokého školství“. Ministrem školství se stal filozof Gerhard Harig, který studoval v Sovětském svazu.³⁰⁵ V následujícím roce byla v NDR zrušena ministerstva školství jednotlivých zemí. V Polsku bylo ministerstvo vysokého školství vytvořeno pod vedením bývalého socialisty Adama Rapackého v dubnu 1950.³⁰⁶ V Československu bylo obdobné ministerstvo zřízeno v roce 1953. Jeho prvním ministrem se stal publicista studující v Sovětském svazu Ladislav Štoll.³⁰⁷

Ve všech třech výše zmíněných případech ministr předsedal kolegiu, které bylo vytvořeno podle sovětského vzoru a tvořili jej ředitelé odborů ministerstva. Kolegium se scházelo každý týden a řešilo administrativní otázky. Kromě toho existovaly poradní sbory expertů, které byly též vytvo-

³⁰⁵ I když lipský lékař a filozof Harig (1902–1966) nebyl formálně ministrem, měl ve vládě NDR právo hlasovat. Pracoval jako lékař v SSSR a ve 30. letech jej strana vyzvala k návratu do Německa, kde byl zatčen gestapem. Černý, *Wer war wer*, s. 168.

³⁰⁶ Rapackí (1909–1970) pocházel z intelektuální rodiny ze Lvova a studoval ekonomii. Jako ministr zahraničí je znám svou podporou návrhu o bezjaderné střední Evropě. V letech 1939–1945 byl vězněn v německém internačním táboře pro válečné zajatce a v roce 1945 vstoupil do Polské socialistické strany. Moldawa, *Ludzie władzy*, s. 416.

³⁰⁷ Štoll (1902–1981) původně působil v letech 1922 až 1931 jako úředník v cukrovarnické společnosti. Ve 30. letech patřil mezi komunistické kritiky surrealismu a mezi lety 1934 a 1937 překládal v Moskvě díla Marxe a Engelse. Válku strávil jako úředník v pekárně. Poté se Štoll stal hlavním propagátorem socialistického realismu v české literatuře a posléze i ministrem kultury a ministrem školství. V roce 1949 byl jmenován profesorem, ačkoli nezískal titul doktor. *Československý biografický slovník*, s. 717, SÚA, ÚPV, č. k. 517.

řeny podle sovětského vzoru. V československém případě se jednalo o Státní výbor pro vysoké školy a v polském o Hlavní radu vysokého školství. V obou případech jejich členy jmenoval sám ministr.³⁰⁸ Tyto poradní orgány sloužily k plánování rozvoje vysokého školství a jejich úkolem bylo též dohlížet nad dodržováním vysokoškolských standardů jak ze strany učitelů, tak i studentů.³⁰⁹ Podávaly také „poradní zprávy“. Ministr však byl odpovědný jen vládě a zejména nejvyšším stranickým orgánům. Například v Polsku ministr jmenoval rektory, prorektory, děkany, proděkany a univerzitní administrativní ředitele a všechny tyto funkce byly součástí stranické nomenklatury schvalované politbyrem ústředního výboru komunistické strany. Ministr měl také právo určovat učební plány a rozvrh studia, vytvářet a likvidovat fakulty a katedry a přijímat a propouštět univerzitní zaměstnance.³¹⁰

Návštěvník východní Evropy by v době stalinismu na jednotlivých vysokých školách našel uplatnění principu řízení v rukou jediné osoby – rektora (rusky *jedimonačalie*). Rektor nebyl uplatněním latinské zásady *primus inter pares* – první mezi rovnými. Jednalo se o vykonavatele státní politiky. Podle československého práva rektor „řídil vysokou školu a byl odpovědný za její ideologickou a vzdělávací činnost. Zastupoval vysokou školu navenek.“ Jmenoval jej prezident republiky na dobu tří let a zpravidla se jednalo o profesora. Nové zákony vytvořily úřad rektora a administrativního ředitele zvaného tajemník, který byl podřízen rektorovi.³¹¹ Polský profesor Chybiński nový systém charakterizoval jako systém, kde existují na jedné straně učitelé, kteří se věnují řízení, a na druhé straně ti, kteří učí. Rektor byl jednoduše nejvyšším administrátorem.³¹²

Někdy byl rektor zároveň členem komunistické strany. V Československu a ve východním Německu to bylo téměř vždy pravidlem. To platilo i pro jeho zástupce – prorektory pro společenské vědy, studentské záležitosti a aspirantury. Také instituce prorektora byla změněna podle sovětského

³⁰⁸ Toto ustanovení obsahoval polský dekret o vysokých školách v roce 1947, avšak v roce 1951 bylo odstraněno. Hartmann, *Hochschulwesen*, s. 65.

³⁰⁹ Viz „Nařízení ministra školství, věd a umění ze dne 1. září 1950, kterým se vydává organizační a jednací řád Státního výboru pro vysoké školy a blíže upravuje jeho působnost“, č. 130/1950 Sb.

³¹⁰ Hartmann, *Hochschulwesen*, s. 65–66.

³¹¹ Viz „Nařízení ministra školství, věd a umění ze dne 1. září 1950, kterým se vydává organizační a jednací řád Státního výboru pro vysoké školy a blíže upravuje jeho působnost“, č. 130/1950 Sb. V Polsku mohl být rektor i docentem. Hartmann, *Hochschulwesen*, s. 65.

³¹² Adolf Chybiński Jerzy Landemu 16. července 1949, Rkp Bj Przyb 108/74.

vzoru. Ve východním Německu navíc prorektoři často nepocházeli z učitelského sboru vysoké školy a byli dosazováni ministerstvem. Prorektor pro záležitosti studentů tu měl na starosti uplatňování „konzistentní socialistické kádrové politiky“.³¹³ V Polsku byli prorektoři zavedeni v roce 1951 a například na Varšavské polytechnice měli v roce 1952 dva prorektory pro výuku, jednoho pro vědu a jednoho pro záležitosti mládeže.³¹⁴

Ve všech třech sledovaných státech byly zachovány fakulty. Avšak v Československu a Polsku se základní jednotkou pro výuku a vědeckou práci staly katedry, které byly inspirovány sovětskými katedrami (*kafedrami*). Bylo zapotřebí nahradit pravomoci fakult a stolic a sjednocením několika souvisejících předmětů zajistit efektivní plánování. Před rokem 1933 znamenal v Polsku pojem katedra prostě profesorské místo – stolic, avšak postupně se začalo jednat o „základní organizační jednotku vysokého školství“, která mohla mít několik profesorů, docentů a asistentů. Vláda podporovala fakulty, aby vytvářely tzv. společné katedry (*katedry zespolowe*), které tvořila oddělení souvisejících oborů. Takovou společnou katedru vytvořily například katedra matematiky krakovské Akademie báňské a metalurgie a katedra matematiky Jagellonské univerzity. V Československu měly na katedrách působit učitelé stejného univerzitního nebo uměleckého předmětu nebo blízko souvisejících předmětů.³¹⁵ Vzhledem k tomu, že se východoněmečtí komunisté snažili dlouhou dobu rétoricky zachovávat zdání národní jednoty, zavedli na vysokých školách namísto fakult tzv. sekce teprve v roce 1968.

Kromě toho, že jejich úkolem bylo vzdělávat kvalifikované odborníky pro stát, přispívaly univerzity také ke vzniku socialistické inteligence. Hlavním cílem první pětiletky, kterou SED vyhlásila v červenci roku 1950, bylo podle předsedy strany Waltera Ulbrichta „zvýšit úroveň vzdělání a vědy“. To mělo být dosaženo i zvýšením důrazu na studium dělníků a rolníků využitím „bohatých zkušeností Sovětského svazu v této oblasti“.³¹⁶ V tomtéž měsíci páté plenární zasedání ústředního výboru polské komunistické strany projednávalo cíle šestiletého plánu. Mezi nimi figurovalo i rychlejší „vytvoření nové inteligence, která by měla kořeny v pracujícím lidu a zejména v dělnické třídě“. Proto bylo „nezbytné vážně změnit sociální složení ros-

³¹³ Funkce prorektorů byla vytvořena na základě dekretu z 21. května 1951. Richert, *Sozialistische Universität*, s. 92–93.

³¹⁴ Olszewski, *Politechnika*, s. 138.

³¹⁵ „Zákon ze dne 18. května 1950 o vysokých školách“, č. 58/1950 Sb.

³¹⁶ Stallmann, *Hochschulzugang*, s. 321–322.

tooucí armády studentstva pomocí plánovaného výběru studentů na vysoké školy“.³¹⁷

Ve všech sledovaných případech byly vytvořeny zvláštní kurzy inspirované sovětskými dělnickými fakultami (*rabfaki*). Jejich cílem bylo připravit pro vysoké školy lidi, kteří byli tradičně z přístupu k vysokoškolskému vzdělání vyloučeni. Proto rychle rostl počet studentů pocházejících z dělnických či rolnických rodin. Opravdová elita však měla být vytvořena z těch několika set studentů, kteří byli vybráni pro studia v Sovětském svazu.³¹⁸

Fragmentace a technizace vysokého školství

Vysoké školství mělo v plánování národního hospodářství významné místo a bylo plánováno do nejmenšího detailu. Začaly převažovat úzké specializace a úzce specializované instituce. Vysoké školství totiž postupně opouštělo ty cíle, které nebyly spojeny se vzděláváním odborníků pro socialistickou ekonomiku. Obory jako právo, medicína, teologie či zemědělství byly oddělovány od univerzit a byly pro ně zřizovány zvláštní vzdělávací instituce. Věda byla soustředěna do akademií věd zřízených podle sovětského vzoru. Nové vysokoškolské instituce téměř výlučně vznikaly pro technické obory a pro přiblížení univerzitního studia „životu“. Vysoké školy ve východní Evropě tu přijímaly i sovětský žargon. Byly zřizovány blízko center průmyslové výroby a podřizovány rezortním ministerstvům, která mohla nejlépe rozhodovat o jejich využití pro hospodářské plánování.³¹⁹

Možná paradoxně vzhledem k silnému postavení původních profesorů postoupilo rozložení tradičních univerzit nejdále v Polsku. Jednalo se totiž o změnu, která mohla být nadekretována. V letech 1949–1950 se z lékařských a farmaceutických fakult staly lékařské akademie, které byly podřízeny ministerstvu zdravotnictví. Mezi lety 1951–1953 se zvláštními vysokými školami staly i zemědělské a teologické fakulty.³²⁰ Ekonomické katedry byly

³¹⁷ AAN, KC PZPR, 237/XVI/127, k. 14.

³¹⁸ Člen politického byra SED Fred Oelssner řekl ve svém projevu v srpnu 1954 východoněmeckým studentům v Moskvě, že „jednoho dne budou povoláni jako duchovní vůdci celého německého národa“. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/626, s. 98. ÚV KSČ okresním výborům v únoru 1951 napsal, že „nejlepší kádry pro naši stranu a hospodářství budou vzdělány na sovětských univerzitách“. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 332, s. 46.

³¹⁹ K ovlivnění nového československého zákona o vysokých školách těmito principy viz SÚA, AÚV KSČ, f. 100/1, a. j. 1155, s. 70–98.

³²⁰ Hartmann, *Hochschulwesen*, s. 58–59; Łuczak, *University of Poznań*, s. 243.

vyčleněny z právnických fakult, kde tradičně existovaly. V Krakově, Poznani, Wrocławu, Katovicích, Štětínu, Sopotech, Čenstochové a Lodži byly vytvořeny vysoké školy ekonomické. Ve Varšavě se vysoká ekonomická škola stala Ústřední školou plánování a statistiky.³²¹ Nakonec byla z univerzit vydělena i tělesná výchova a také pro ni byla zřízena zvláštní vysoká škola.

Restrukturalizace redukovala humanitním oborům jejich akademické základy. Dříve bylo možné studovat v Polsku filozofii na jakékoli univerzitě s výjimkou státní univerzity v Lublinu. Nyní se filozofie, psychologie nebo pedagogika mohla studovat pouze ve Varšavě. Tradiční magisterská studia finančního práva, mezinárodního práva nebo teorie práva se mohla studovat jen ve Varšavě, trestní a občanské právo pak jen ve Varšavě, Krakově a Vratislavi. Bylo možné stále studovat právo či historii na jakékoli polské univerzitě, ale většina z nich nabízela jen zkrácené tříleté kurzy pro nižší státní úředníky nebo učitele.³²² Od roku 1951 nesměla právnická fakulta na univerzitě v Toruni přijímat další studenty. Aby zlomilo odpor zbylých tradičně konzervativních právnických fakult, zřizovalo ministerstvo spravedlnosti neuniverzitní právnické školy, mezi nimiž byla nejvýznamnější Ústřední právnická škola Teodora Duracze ve Varšavě.³²³ Dopad výše uvedených změn se projevil také v údajích o přijatých studentech. Mezi lety 1949 a 1969 se počet studentů technických oborů zdesetinásobil, zatímco ve společenskovedních oborech byl tento nárůst jen čtyřnásobný.³²⁴

V Československu nový vysokoškolský zákon z roku 1950 vydělil z univerzit v Praze a Olomouci teologické fakulty a podřídil je Státnímu úřadu pro věci církevní.³²⁵ Tento úřad měl zajistit, že vzdělávání „teologů bude uskutečňováno v lidově demokratickém duchu a v souladu s církevními normami“. Zvláštní nařízení z července 1950 soustředilo vzdělávání katolíků na teologické fakultě v Praze. Vzdělávání protestantů a stoupců československé církve husitské bylo též soustředěno v Praze na dvou fakultách, které

³²¹ Gładysz, *Oświata*, s. 176.

³²² Departament Studiów Uniwersyteckich, Załącznik č. 6, „Plan rozmieszczenia I roku studiów jednolitych na r. 1953“, 10. dubna 1953; Załącznik č. 5, „Plan rozmieszczenia I roku studiów II-go stopnia w roku 1953“, 13. dubna 1953. AUJ, WP IV 13.

³²³ Odpor akademického prostředí k této cizorodé instituci byl tak silný, že byla v roce 1951 uzavřena. AAN, KC PZPR, 237/XVI/10, k. 4.

³²⁴ Lane, „Structural and Social Change“, s. 22.

³²⁵ „Zákon ze dne 18. května 1950 o vysokých školách“, č. 58/1950 Sb.

odpovídaly dvěma teologickým směrům mezi českými nekatolickými církvemi.³²⁶

Zmenšená poptávka po právnících a farmaceutech byla vyvážena zvýšenou poptávkou po technících a inženýrech. Zvláštní vládní nařízení otevřelo v červnu 1950 vysoké technické školy v Plzni a Ostravě a chemicko-technologickou školu v Pardubicích. Zároveň však byla zrušena farmaceutická část lékařské fakulty v Praze a právnická fakulta univerzity v Brně.³²⁷ Po únorových událostech roku 1948 byly právnické fakulty v Československu označovány za fakulty s „nedostatkem uvědomělých kadrů“ a farmaceutické obory byly považovány za velmi špatné, neboť je často studovali „studenti pocházející z podnikatelských a buržoazních kruhů (zejména děvčata)“.³²⁸ Studenti zbývajících právnických fakult měli být vzděláváni jen pro potřeby „justice a legislativních odborů ústředních státních orgánů“. Prostory zrušené právnické fakulty v Brně byly nabídnuty pro zabezpečení výuky technických oborů.³²⁹

Restrukturalizace studia se dotkla i dalších oborů a také způsobu, jakým si je studenti vybírali. V akademickém roce 1949–1950 se ze studentů prvních ročníků rozhodlo pro technické obory 32,8 procent, o rok později to již byla celá polovina všech studentů prvních ročníků.³³⁰ Pokračoval také trend další specializace studia a jeho rozpadání na podobory. V roce 1951 převzala brněnské Vysoké učení technické Edvarda Beneše armáda a ze zbývajících částí této univerzity byla vytvořena Vysoká škola civilního inženýrství. V červenci 1952 byla z fakulty lesnictví a zemědělství Českého vysokého učení technického v Praze vytvořena zvláštní Vysoká škola zemědělská a nová lesnická fakulta. O měsíc později se z chemické fakulty ČVUT stala samostatná Vysoká škola chemicko-technologická. V roce 1953 byla v Praze vytvořena Vysoká škola ruského jazyka a Vysoká škola stranická Ústředního výboru KSČ. Podobně jako v Polsku došlo k rozdělování velkých fakult, takže například filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze byla rozdě-

³²⁶ „Vládní nařízení ze dne 14. července 1950 o bohosloveckých fakultách“, č. 112/1950 Sb.

³²⁷ „Vládní nařízení ze dne 27. června 1950 o některých změnách v organizaci vysokých škol“, č. 81/1950 Sb. Až do této změny bylo Ostravsko a průmyslové oblasti severních Čech bez vysokých škol. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 260, s. 50–51.

³²⁸ „Zpráva pro pana předsedu vlády o osnově vládního nařízení o některých změnách v organizaci vysokých škol“ z 30. června 1950 a důvodová zpráva z 22. června 1950. SÚA, ÚPV, č. k. 833, sig. 812/30/10.

³²⁹ Viz dopis ÚV KSČ oblastním sekretariátům z 24. června 1950. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 104, s. 55.

³³⁰ Tamtéž. SÚA, AÚV KSČ, f. 02/4, a. j. 146/20, s. 3–8.

lena na fakulty filozoficko-historickou a filologickou a přírodovědecká fakulta pak na fakultu matematicko-fyzikální a biologickou.³³¹

Univerzitám ve východním Německu se dařilo lépe udržet si tradiční zděděné struktury. I zde však došlo k vytvoření nových, úzce specializovaných institucí, jako byla například Vysoká škola dopravní v Drážďanech nebo lékařské akademie v Erfurtu a Magdeburgu. Zvláštností východoněmeckého vývoje bylo otevření nových společenskovedních fakult v Jeně, Lipsku a Rostocku, ke kterému došlo v roce 1947. V roce 1949 se na těchto fakultách soustředila výuka ekonomie, která přestala být pěstována na tradičních právnických fakultách.³³² V politicky citlivých oblastech byly v Německé demokratické republice zřizovány zvláštní vysokoškolské instituce neuniverzitního typu. V roce 1946 vytvořilo vedení SED zvláštní vysokou stranickou školu v Zella-Mehlis a v roce 1948 Administrativní akademii Waltera Ulbrichta ve Forst-Zinna. V roce 1952 se akademie přestěhovala do Postupimi a po spojení s některými dalšími institucemi se přejmenovala na Akademii Waltera Ulbrichta pro právo a politické vědy. V roce 1949 byla v Berlíně-Karshorstu vytvořena Vysoká škola ekonomického plánování, ze které se o tři roky později stala Vysoká škola ekonomická.³³³ Ústav společenských věd Ústředního výboru SED byl přetvořen ve stranickou Akademii společenských věd Ústředního výboru SED.³³⁴

Také ve východním Německu došlo k rozvoji technických a přírodovědních oborů na úkor humanitních oborů. Například plán pro rok 1953 alokoval pro Vysokou školu technickou v Drážďanech téměř jednu třetinu všech prostředků určených pro vysoké školství. Drážďanská vysoká škola tak dostávala téměř dvakrát více finančních prostředků než Humboldtova univerzita v Berlíně a stejně jako univerzity v Jeně, Lipsku a Rostocku

³³¹ „Vládní nařízení ze dne 2. října 1951 o organizačních změnách na vysokých školách“, č. 80/1951 Sb.; „Vládní nařízení ze dne 8. července o některých změnách v organizaci vysokých škol“, č. 30/1952 Sb.; „Vládní nařízení ze dne 19. srpna 1952 o dalších změnách v organizaci vysokých škol“, č. 40/1952 Sb.; „Vládní nařízení ze dne 4. listopadu 1952 o zřízení vysoké školy ruského jazyka v Praze“, č. 63/1952 Sb.; „Vládní nařízení ze dne 27. listopadu 1953 o vysoké škole stranické při ÚV KSČ“, č. 97/1953 Sb.

³³² Müller a Müller, ...*stürmt die Festung*, s. 150. Místem s nejsilnějším vlivem „reakčních sil“ byly právnické fakulty. V Rostocku 40 procent studentů odevzdalo ve volbách v roce 1950 neplatné hlasovací lístky. „Vertraulicher FDJ Bericht“, MLHA, MfVB 2311, s. 78. Na ostatních univerzitách bylo průměrně odevzdáno 28,9 procenta neplatných hlasovacích lístků. BAAP, R2/1903, s. 4–7.

³³³ Richter, *Sozialistische Universität*, s. 70–71.

³³⁴ K návštěvě funkcionářů SED na této Akademii v dubnu a květnu 1952 viz „Bericht der Studienreise“, SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.08/30, s. 178–203.

dohromady.³³⁵ Také dělnicko-rolnické fakulty ve východním Německu vysoce favorizovaly technické obory. Mezi lety 1951 až 1955 vzrostl počet studentů technických oborů o 463 procent, zatímco ve filozofii, jazycích a uměleckých oborech jen o 12 procent.³³⁶

Kontrolovaná výuka

Změna výuky směrem k plánovanému studiu dramaticky proměnila na vysokých školách ve střední a východní Evropě i dosavadní nestrukturované „anarcholiberalní“ studium. Kromě toho, že studentům byla nařízena docházka na výuku úzce vymezených specializací podle pevně stanoveného rozvrhu, přibýly jim i povinnosti navštěvovat kurzy vojenského výcviku a tělesné výchovy, stejně jako povinná výuka politické ekonomie a historického a dialektického materialismu. Studenti neměli možnost volit si výběrové předměty a v učebnách trávili 35 hodin týdně spolu se studijní skupinou 20–30 dalších studentů. Studijní skupiny byly odvozeny od sovětského pojmu *kružok* a překládaly se jako *kroužek (kruh)* v češtině, *Seminargruppe* v němčině a *grupa* v polštině. Tyto studijní skupiny byly napojeny na místní ekvivalenty sovětské mládežnické organizace Komso-mol (ČSM, FDJ, ZMP), které podporovaly „kolektivní formy“ výuky a „socialistické soutěžení“. Pod dohledem pověřeného učitele měly vykonávat nad studenty kontrolní funkce v nejširším smyslu tohoto slovního spojení.

V Československu byly v roce 1948 zavedeny omezené reformy, které měly za cíl přivést univerzity „blíže výrobě a praktickému životu“.³³⁷ Avšak uvažovaný cíl se ani po několika letech nepodařilo plně uskutečnit. V létě 1951 dokončily týmy expertů detailní program změn studia a zkoušek. Povinnou součástí osnov se staly „výrobní praxe“.³³⁸ Byl zvýšen počet výukových hodin, neboť příslušní funkcionáři se domnívali, že studenti by měli ve škole trávit stejnou dobu jako dělníci v továrnách. Protože se proti výše uvedeným změnám zvedla vlna všeobecného protestu, byl počet hodin v roce 1954 snížen na 36. Ne všude se však tento standard dodržoval.

³³⁵ BAAP, E1/17038, s. 113.

³³⁶ BAAP, E1/9107, s. 7.

³³⁷ „Prohlášení AV NF Pražských studentů“, nedatováno. AUK, SVS B 29.

³³⁸ Program byl zaslán na prázdninové adresy profesorů, aby si „v době prázdnin mohli připravit své přednášky“. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 262, s. 50–51.

V období krátkého uvolnění roku 1956 jeden mládežnický časopis odhalil, že v Olomouci tráví studenti na přednáškách 42 hodin.³³⁹

Časově náročný rozvrh přednášek však nebyl organizován příliš efektivně. Neexistovala univerzitní centra a studenti často trávili hodiny cestováním z jedné fakulty na druhou, často umístěnou na druhém konci města. Funkcionáři se však na druhé straně snažili, aby měli studenty pod přísným dohledem. Během prvního roku studia byl jeden ze studentů z každé studijní skupiny vybrán jako její vedoucí a jeho povinností bylo dohlížet na docházku a organizovat pomoc slabším studentům.

Kvantitativní růst byl dosažen na úkor kvality. V roce 1937 připadalo na jednoho univerzitního učitele 17,9 studenta, avšak na podzim 1952 byl tento poměr již 37,4 ku 1 a v roce 1956 dále vzrostl až na 48 ku 1.³⁴⁰ Propouštění původních vysokoškolských učitelů vedlo k tomu, že zejména na právnických a filozofických fakultách byly pro výuku hojně využíváni i učitelé bez dostatečné kvalifikace. Na podzim roku 1948 přednášelo na filozofické fakultě pět profesorů a osm dalších přednášejících, kteří neprošli řádným habilitačním řízením.³⁴¹ Na právnické fakultě se jednalo o jednoho profesora a dvanáct přednášejících. Tento trend se však nerozšířil na lékařských a přírodovědeckých fakultách. Ačkoli byla lékařská fakulta Univerzity Karlovy třikrát větší než její právnická fakulta, měla na podzim roku 1948 jen jednoho učitele na místě, pro nějž nesplňoval habilitační kritéria.³⁴² Aby se zaplnil nedostatek kvalifikovaných učitelů, byli do výuky zařazováni i postgraduální studenti, kteří však často pouze předčítali učební materiály, z kterých si studenti zapisovali poznámky.

V takto vypjatých podmínkách podávali studenti špatné výkony. V roce 1954 neprospělo u zkoušek 34 procent studentů prvního ročníku lékařské fakulty Univerzity Karlovy a u studentů technických oborů byl tento poměr dokonce 50 procent.³⁴³ Univerzity tak často bránily intelektuálnímu rozvoji. Jeden ze studentů brněnské filozofické fakulty si v roce 1956 v *Mladé frontě*, novinách mládežnické organizace ČSM, postěžoval: „Samostatně studovat – to bylo přání nás všech. Ale to se až do dnešních dnů nemůže splnit. Musíme se omlouvat našim učitelům, že nestačíme číst odborné časopisy,

³³⁹ Urban, *Die Organisation*, s. 204.

³⁴⁰ SÚA, ÚPV, i. č. 2474, sig. 12/3/38.5; SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 284, s. 11.

³⁴¹ *Seznam osob*, s. 60–66.

³⁴² Tamtéž, s. 11–40; SÚA, ÚPV, č. k. 514, i. č. 2622, sig. 516/1.

³⁴³ Urban, *Die Organisation*, s. 205–206.

navštěvovat významné premiéry a přednášky mimo fakultu. Máme jen jedno přání – dobře se v noci vyspat, abychom měli dostatek energie a mohli zítra sedět ve škole a psát poznámky. Na naší fakultě neděláme nic jiného, než že sedíme a děláme si poznámky.“³⁴⁴

Pokud studenti neměli dostatek času na studium, neměli ani dostatek času na politiku. Funkcionáři Ústředního výboru KSČ se v roce 1954 shodli na tom, že nadměrné požadavky kladené na studenty na vysokých školách vytvořily „atmosféru netečnosti a pasivity ve vztahu k politickému životu“.³⁴⁵

Také ve východním Německu a Polsku byl studentský život svázán podobným způsobem. SED nepotřebovala vzdělané vědce, ale „specialisty, kteří budou dodržovat disciplínu plánovaného hospodářství“. V roce 1953 východoněmečtí studenti navštěvovali 28–32 hodin povinných přednášek týdně a denně museli studiu věnovat 12–14 hodin. Organizace FDJ na školách dohlížely, aby se studenti věnovali studiu i po přednáškách.³⁴⁶ V roce 1951 byl v NDR rozšířen akademický rok ze sedmi na deset měsíců. Teoreticky vzato měli mít studenti stále ještě dva měsíce prázdnin. V jejich průběhu je však mládežnická organizace FDJ vysílala na nejrůznější praxe podle oborů jejich studia.³⁴⁷ V Polsku museli zase postgraduální studenti trávit ve svých vyhrazených místnostech určitý stanovený počet hodin bez ohledu na to, zda měli nějakou práci nebo ne. Měla se tak utužit jejich „pracovní disciplína“.³⁴⁸

Nárůst povinností také ovlivnil kvalitu výuky vysokoškolských učitelů. Počet studentů na jednoho profesora se ve východním Německu zvýšil z 54,4 studentů v roce 1948 na 74,5 studentů v roce 1952. Ve stejném období se zvýšil počet učitelů bez doktorátu z 18 na 28 procent. V Lipsku se počet učitelů bez akademické hodnosti zvýšil z 9 procent v zimním semestru akademického roku 1946–1947 až na 29 procent v zimním semestru akademického roku 1951–1952.³⁴⁹

³⁴⁴ Citováno tamtéž, s. 203–204. Viz též další zprávy o přetěžování studentů z let 1954–1955. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 272, s. 169, 233. Vedoucí funkcionáři byli na tento problém upozorňováni již od roku 1952. Stranická organizace v Brně zaznamenala, že „studenti jsou přetiženi a nemají čas lidsky růst ani nemají čas na společenský život. Stávají se z nich příliš úzce vzdělaní specialisté.“ „Stížnosti na s. Valoucha z Brna“, AČAV, pozůstalost M. Valoucha, sig. IV, i. č. 852.

³⁴⁵ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 241, s. 76–77.

³⁴⁶ Müller a Müller, ...stürmt die Festung, s. 231–238.

³⁴⁷ Richert, Sozialistische Universität, s. 84–85.

³⁴⁸ Mnoho z nich na protest četlo v této době romány. Steinhaus, Wspomnienia, s. 404.

³⁴⁹ Müller a Müller, ...stürmt die Festung, s. 299–301.

Hlavní organizační změnou v životě polských studentů bylo zavedení „dvoustupňového“ studia v akademickém roce 1949–1950. Pětileté studium bylo rozděleno do dvou stupňů. Pro tento krok neexistoval sovětský vzor, avšak cíl této reformy – přivést co nejrychleji odborníky do výroby – byl bezpochyby sovětským duchem ovlivněn.³⁵⁰ Většina studentů nyní končila své studia po třech letech a odcházela na místa určovaná potřebami státu. Menší skupina nadanějších studentů – nejmenší byla v humanitních oborech – pokračovala ve studiu „druhého stupně“. Po dalších dvou letech studia získávala magisterský titul.³⁵¹ Pro lepší ilustraci je možno uvést, že na Jagellonské univerzitě bylo v akademickém roce 1951–1952 zapsáno v prvním ročníku prvního stupně studia práv 246 studentů, ale jen 28 studentů v prvním roce druhého stupně.³⁵² Dělení studia se však netýkalo studia medicíny.³⁵³ Podobně jako v sousedních státech i polským studentům několikrát stoupl počet povinných přednášek a rozvrh hodin ponechával studentům jen velmi málo času na vlastní studium a ještě méně na nějaké další zájmy.³⁵⁴

Ve všech třech sledovaných vysokoškolských systémech nebyl ani dostatek zdrojů, ani času, aby bylo možno realizovat ambice jejich plánovačů. Podle György Péteriho bylo jediným výsledkem „permanentní přepětí“. Péteri tehdejší vysoké školství charakterizuje následujícím způsobem: „Tisíce studentů, kterým chybělo kvalitní středoškolské vzdělání, byly přijímány na vysoké školy s cílem je co nejrychleji absolvovat. Na vysokých školách však chyběli kvalifikovaní učitelé i odpovídající vybavení. Nebyly splněny ani základní podmínky pro nezbytné každodenní profesní či akademické vzdělávání.“³⁵⁵

³⁵⁰ Plány na rozdělení vzdělávacích vysokoškolských programů na směr akademický a profesní se poprvé objevily u technických oborů již v meziválečném období. Olszewski, Politechnika, s. 201–202. V létě roku 1945 se tento požadavek stal součástí programu Polské dělnické strany. Lewandowski, Rodowód, s. 27; Krasiewicz, Odbudowa, s. 323.

³⁵¹ Očekávalo se, že v roce 1951 bude mezi 25 až 28 procenty absolventů prvního cyklu studia pokračovat v cyklu druhém. Żeligowska rektorům 10. září 1951, AUJ, S III 248.

³⁵² Pro všechny obory byla stanovena následující celková čísla: 1000, respektive 177 studentů. „Zadania planu w zakresie szkolenia na rok 1953 dla Uniwersytetu Jagiellońskiego“, AUJ, WPP IV 13.

³⁵³ Hartmann, Hochschulwesen, s. 58.

³⁵⁴ Již na počátku roku 1953 vedoucí funkcionáři státu, ale také církve, začali nové osnovy kritizovat jako velmi časově náročné. AAN, KC PZPR 237/XVI/102, k. 50–52. Aparát distribuoval kopie stížností vysokým stranickým funkcionářům.

³⁵⁵ Péteri, Academia and State Socialism, s. 235–236. K špatnému vzdělávání středoškolských učitelů v Polsku viz článek „Zlote kadry“, Głos Pracy, 28. srpna 1956.

Zavedení polského systému dvoustupňového vzdělávání vytvořilo jiný problém. Tříleté studium neposkytovalo dostatečné vzdělávání inženýrů a řady dalších specialistů potřebných pro národní hospodářství. Obavy, že kvůli špatnému vzdělání odborníků nebude možné naplnit úkoly stanovené šestiletým hospodářským plánem, vedly ústřední výbor polské komunistické strany k tomu, že dvoustupňové studium v roce 1954 zrušil a vrátil se k tradičnímu magisterskému studiu.³⁵⁶ Avšak výše zmíněný problém tím nebyl tak rychle vyřešen. V roce 1956 těžkosti se získáváním kompetentních odborníků dosáhly takového rozměru, že se polská vláda obrátila na polskou emigrační komunitu na Západě, aby získala kvalifikované inženýry pro práci na realizaci státních zakázek, jakou byla například stavba železnice v Zajordánsku.³⁵⁷ Také v českých zemích se z průmyslu ozývala kritika, že vysoké školy nedokáží vzdělávat pro praxi odpovídající odborníky.³⁵⁸

Rozhodnutí následovat sovětský vzor se však netýkalo pouze pregraduálního studia. Na počátku 50. let se polské, československé a o něco méně východoněmecké vedení rozhodly zavádět i sovětský systém postgraduálního vzdělávání. Ten byl založen na centrálně řízené dvoustupňové přípravě k získání doktorátu a odvozen od vědecké přípravy na vysokoškolskou učitelskou dráhu. V Polsku a Československu byly namísto tradičních titulů zavedeny nové vědecké hodnosti kandidát věd a doktor věd. Podobně jako v Sovětském svazu i v Polsku a Československu bylo možné získat tyto hodnosti i mimo univerzity, například na akademiích věd. Zrušení původního tradičního systému způsobilo mnoho problémů. Například v Polsku stovky studentů původního doktorského studia pospíchaly, aby své studium zakončily a obhájily svou doktorskou dizertaci ještě předtím, než byl nový systém v dubnu 1952 skutečně uplatněn. Když bylo v roce 1956 jasné, že se polská vláda rozhodla k návratu původní praxe, čekaly stovky studentů, až sovětské tituly přestanou být od roku 1958 udělovány. V této době se v Polsku vlastně přestaly udělovat vědecké tituly. Jednalo se o příklad masově rozšířené rezistence proti nově zaváděným sovětským strukturám.³⁵⁹

³⁵⁶ Kolankiewicz, „Technical Intelligentsia“, s. 189.

³⁵⁷ Tuto záležitost zprostředkoval zástupce vlády prostřednictvím svého příbuzného ve Švýcarsku. Podle něj měly být všechny důležité práce v průmyslu stále zastávány technikou vzdělanými v předválečném období, neboť studenti po válce měli „katastrofální úroveň“ vzdělání. Radio Free Europe Report, č. 6925/56, archiv Herderova institutu, Marburg.

³⁵⁸ SÚA, AÚV KSČ, f. 02/2, a. j. 99, s. 20.

³⁵⁹ Ve Wroclawi nebyl titul kandidáta (první titul) udělen v právu až do roku 1955 a v polské literatuře nebyl udělen nikdy. Suleja, *Uniwersytet Wrocławski*, s. 36. V celém Polsku bylo mezi lety

V Československu nezpůsobilo největší problém zavedení nových vědeckých titulů, ale zrušení tradičních profesních titulů doktor. To vyvolalo nespokojenost zejména mezi studenty práv a medicíny. Koncem roku 1953 zahájili studenti medicíny, kterým neměl být udělen tradiční titul MUDr., protestní akce po celém Československu. Jedna ze skupin bratislavských mediků navštívila všechna univerzitní města a navrhovala svolat k této záležitosti celostátní konferenci.³⁶⁰ Jiná skupina dělnických studentů se obrátila i na ministra školství Nejedlého s následující stížností: „V nemocnicích budeme představovat pro pány doktory jen pouhou rohožku a na soudech a v právnických kancelářích budeme pouhými písaři, protože lidé budou vždy chtít jednat s kovářským mistrem, a ne s jeho učedníkem. Na tomto případu vidíme, že v naší zemi je staletá tradice silnější než násilné experimenty několika jednotlivců, kteří chtějí být známými reformátory.“³⁶¹

Ve všech třech sledovaných státech byl zaveden systém centrálního řízení postgraduálního vzdělávání stejně jako jmenování nových vysokoškolských učitelů. V průběhu let 1951 až 1953 se ve všech třech státech začaly vytvářet početné seznamy kandidátů na zahájení centrálně řízené aspirantury.³⁶² Aspiranti obvykle získali na vysoké škole tříleté stipendium a nemuseli se podílet na výuce. V této lhůtě museli napsat svou kandidátskou dizertaci a získat titul kandidáta věd. Předpokládalo se, že se stanou novým typem postgraduálních studentů, kteří museli plnit detailní a centrálně schvalované plány studia. Museli skládat série zkoušek včetně zkoušek z ruského jazyka a marxismu-leninismu a projít sérií kvalifikačních jednání na úrovni fakulty, univerzity a ministerstva. Kandidáti věd museli poté akceptovat nabídku tříleté práce na místě, které jim přidělil stát.³⁶³ Vedoucí jejich prací byli vybíráni z malé skupiny profesorů, které režim považoval za vhodné školitele socialistických kádrů. Nicméně postgraduální vzdělávání se uskutečňovalo i prostřednictvím tradičních forem výchovy asistentů, z kterých si profesori vybírali své nástupce. I asistenti však museli být schvalováni a také asistenti museli absolvovat aspirantury a skládat zkoušky včetně

1951 až 1958 uděleno jen 35 kandidátských titulů v právu, zatímco právní fakulta v Poznani v letech 1945 až 1951 udělila 76 doktorských titulů. Hartmann, *Hochschulwesen*, s. 123–124.

³⁶⁰ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 240, s. 122–123.

³⁶¹ Dopis „skupiny ADK“ Z. Nejedlému z 12. června 1954, AČAV, pozůstalost Z. Nejedlého, č. k. 24.

³⁶² V Československu vstoupily předpisy o aspiranturě v účinnost v roce 1950, ve východním Německu v roce 1951 a v Polsku v roce 1952. SÚA, MŠK, č. k. 312, MŠVU č. 129, 708/50-III/1. Jessen, „Vom Ordinarius“, s. 82–83; Hartmann, *Hochschulwesen*, s. 121.

³⁶³ Suleja, *Uniwersytet Wrocławski*, s. 35–37.

ně ruského jazyka a marxismu-leninismu. Navíc tituly kandidáta věd již nebyly udělovány vysokými školami, ale ústředními státními komisemi, v nichž měli hlavní slovo vědci loajální ke komunistickému režimu.³⁶⁴

I ve vztahu k postgraduálnímu vzdělávání ukázali východoněmečtí komunisté svoji charakteristickou směs ráznosti a zdrženlivosti. Kvůli rétorice národní jednoty zachovávali až do roku 1968 tradiční doktoráty a habilitace a v přírodních vědách a medicíně až do konce 50. let téměř neměnili tradiční vztah mezi profesorem a jeho asistentem.³⁶⁵ Na druhé straně se SED začala zabývat plánováním postgraduálního studia již v roce 1947, tedy daleko dříve než v sousedních státech.³⁶⁶ O aspirantuře pak aktivní funkcionáři SED uvažovali při několika příležitostech již v roce 1948. Aspirantura však byla zaváděna teprve od roku 1951.³⁶⁷ Od počátku 50. let SED umísťovala své kandidáty na aspiranturu především v historických a společenskovědních oborech a v zemědělství, tedy v oborech, které byly zbaveny „buržoazních“ odborníků.³⁶⁸ Na rozdíl od polských či československých komunistů SED systematicky vzdělávala v postgraduálním studiu nejen své

³⁶⁴ V roce 1956 již bylo v Československu 1263 absolventů aspirantury a asi 15 procent odborných asistentů na vysokých školách prošlo touto formou vědecké přípravy. V téže době studovalo 695 aspirantů v denním a 1343 aspirantů v dálkovém studiu. „Rozbor současného stavu výchovy vědeckých kádrů“, nedatováno, rok 1956. SÚA, ÚPV, i. č. 3827. Mezi lety 1951 a 1958 získalo v Polsku celkem 784 jednotlivců kandidátský titul a 83 titul doktora věd. V roce 1956 bylo v celém Polsku 1374 osob zapsáno do aspirantury a 12 621 osob bylo zaměstnáno jako asistenti a odborní asistenti na polských vysokých školách. Hartmann, *Hochschulwesen*, s. 112, 122.

³⁶⁵ Opozice proti centrálně řízenému postgraduálnímu studiu byla zvláště silná na lékařských a přírodovědeckých fakultách a to způsobilo, že všeobecné přijetí aspirantur bylo pozdrženo až do roku 1957, kdy bylo přijato nařízení o odborných asistentech (*Assistentenordnung*). Podle tohoto nařízení byly na univerzitách zavedeny podle sovětského vzoru prorektorů pro akademický nábor, kteří měli při přijímání na vysoké školy rozhodující slovo. Jessen, „Vom Ordinarius“, s. 87–88, a „Zur Sozialgeschichte“, s. 132–134.

³⁶⁶ V roce 1947 vydala SVAG rozkaz č. 55, který vyzval ke vzdělání „200 aktivních antifašistů“ v dvouletých postgraduálních kurzech. K srpnu 1949 přijal východoněmecký režim 157 „kandidátů vědecké výuky a výzkumu“ do zvláštního programu nazvaného *Förderungsverfahren*. 88 z nich studovalo společenské vědy a právo a zbytek medicínu, přírodní nebo technické obory. 37 pocházelo z dělnické třídy a z 3 z rolnických rodin. 116 bylo členy SED. Jessen, „Vom Ordinarius“, s. 82; BAAP, R2/1906, s. 114–117.

³⁶⁷ Například někteří postgraduální studenti v Lipsku byli vedeni jako aspiranti. Většinou se jednalo o členy SED a na rozdíl od tradičních forem postgraduálního studia si mohli s pomocí místních organizací SED vybrat svého školitele. V červenci 1950 bylo 41 takovýchto aspirantů, z čehož 31 studovalo společenskovědní předměty. UA der HUB, 359/2/17, s. 138–139.

³⁶⁸ K situaci v Lipsku viz „Analyse über die wissenschaftliche und politische Arbeit an der Karl-Marx-Universität“, 9. listopad 1954, SSA, IV 4.14/53, s. 13–14.

členy, ale i studenty z dělnických a rolnických rodin. Ve výše zmíněných oborech tak studovalo 69,5 procenta členů SED a 50,9 procenta studentů z dělnických a rolnických rodin.³⁶⁹

Role komunistické strany

Návštěvníkovi východoevropských států by v 50. letech nemusela být role komunistických stran při řízení vysokoškolských záležitostí příliš zřejmá. V každém ze sledovaných států existovala dvojitá hierarchie státních a stranických orgánů. Stranické orgány měly přitom na činnost státních orgánů dohlížet. V praxi se však často jednalo o přímé řízení.³⁷⁰ Hlavní iniciativy změn ve vysokoškolském vzdělávání – například vytváření nových škol, změny přijímání na vysoké školy nebo přijetí nového vysokoškolského zákona – vznikaly v nejvyšších patrech stranické hierarchie. Uskutečňování těchto často obecně formulovaných iniciativ však bylo v detailech svěřeno ministerským úředníkům v rámci plánování vývoje národního hospodářství.³⁷¹ Strana poté kontrolovala „realizaci“ plánu prostřednictvím mechanismů, které si na vysokých školách postupně vytvořila. Plnění plánu na vysokých školách sledovaly základní organizace komunistické strany, na které zase dohlíželi funkcionáři ústředního výboru. Nejvyšší stranická vedení intervenovala jen tehdy, když došlo k problémům, například pokud byli diskriminováni studenti dělnického původu, došlo k neobvykle vysokému počtu neúspěchů u zkoušek či v případě ideologických problémů.

Vztahy mezi stranickými organizacemi na univerzitách a ústředním výborem komunistické strany byly nejužší ve východní Německu. Jak jsme viděli, Ústřední výbor SED začal přímo zasahovat do vnitřních záležitostí univerzit již v roce 1946. V letech 1946 a 1947 se v rámci ústředních výborů

³⁶⁹ K dubnu 1953 studovalo aspiranturu 1423 studentů, z nichž se 60 procent věnovalo společenskovědním oborům. „Betr.: Kader-Analyse der wissenschaftlichen Aspirantur“, 15. duben 1953. BAAP, R3/147, s. 132–139.

³⁷⁰ Na počátku 50. let bylo možné se v Československu setkat s častými pokusy základních stranických organizací zasahovat pokyny do správy univerzit. Tento problém však nebyl neznámý také v Polsku. Ke zprávám o těchto pokusech z let 1952–1953, zejména v Białystoku, Štětíně, Lodži a Gdaňsku, viz AAN PC PZPR 237/XVII/4, k. 6, 36, 56, 66–67.

³⁷¹ Například 24. května 1955 tajemník ÚV KSČ Jiří Hendrych vyzval ministerského předsedu Viliama Širokého, aby prostřednictvím koordinace s jednotlivými ministerstvy a s určením jasného časového rozvrhu „zamezil problémům při zaměstnávání mladých lidí“. SÚA, ÚPV, i. č. 2482, sig. 12/3.81.39.

všech tří sledovaných komunistických stran vytvořila oddělení pro kulturu a vzdělávání a na počátku 50. let byla tato oddělení dále rozšiřována a nově strukturována. Ve východním Německu se z oddělení pro záležitosti vysokého školství stal v roce 1952 odbor pro vědu a vysokoškolské vzdělávání. Prvním ředitelem odboru kultury a vzdělávání se stal Alfons Kauffeldt, kterého v roce 1948 nahradil Herbert Busse. V roce 1950 následoval Ernst Hoffmann a v roce 1952 Kurt Hager.³⁷² Hager poté vydržel na svém místě až do roku 1989³⁷³ a symbolizuje tak bezprecedentní kontinuitu kulturní politiky SED v průběhu politických turbulencí, které vyvolaly změny ve vedení na řadě jiných míst. Brzy po vzniku Polské sjednocené dělnické strany došlo koncem roku 1948 v rámci jejího Ústředního výboru i k vytvoření zvláštního odboru pro vědu. Jeho prvním vedoucím se stal biolog Kazimierz Petruszewicz, kterého v dubnu 1952 vystřídala Zofia Zemankowa.³⁷⁴ Na jejich práci dohlíželi tajemníci strany Jakub Berman a Edward Ochab.

Československý případ se lišil od východoněmeckého a polského kvůli silnému postavení základních organizací. Ačkoli v Ústředním výboru KSČ existoval od roku 1946 odbor kulturní propagandy, centrem stranické politiky na univerzitách byly až do roku 1953 vysokoškolské výbory KSČ v Praze a Brně ovládané do značné míry studenty.³⁷⁵ Až do roku 1953 tak mohly být všechny hlavní problémy rozhodovány na místní úrovni. Také na

³⁷² Busse (nar. 1899) pocházel z úřednické rodiny a byl učitelem. V roce 1930 vstoupil do Komunistické strany Německa. BAAP, R2/928, s. 160. Hoffmann (1909–1984) vstoupil v roce 1928 do Německé sociálnědemokratické strany a pracoval jako kovář. V letech 1934–1937 byl internován v Brandenburku a v letech 1942 až 1945 byl odsouzen k nuceným pracím v trestním oddíle. Po válce pracoval v SED na mládežnických otázkách a v letech 1950 až 1954 byl členem ÚV SED. Broszat a Weber, *SBZ-Handbuch*, s. 933.

³⁷³ V roce 1954 byly sjednoceny odbory propagandy, vědy a vysokých škol ÚV SED a byl vytvořen jediný odbor propagandy a vědy, který se v roce 1957 stal odborem vědy. Hager byl od roku 1955 odpovědný tajemník ÚV a šéfem odboru se stal Johannes Hörnig (nar. 1921), který též tuto funkci zastával až do roku 1989. Neuhäusser-Wespy, „Der Parteiapparat“, s. 144. Hager (nar. 1912) se o vysokoškolské záležitosti začal zajímat již na počátku roku 1950. BAAP, R2/1140, s. 95. Pocházel z dělnické rodiny, absolvoval střední školu a v roce 1930 vstoupil do Komunistické strany Německa. Válku strávil v Anglii. Do Německa se vrátil v roce 1946 a angažoval se jako novinář v propagandistické práci pro SED. Černý, *Wer war wer*, s. 162–163.

³⁷⁴ Polský odbor byl relativně malý a koncem roku 1952 v něm pracovalo jen pět zaměstnanců. AAN, KC PZPR 237/XVI/5, k. 2. Petruszewicz byl původem biolog z Vilna a Zemankowa přišla z propagandistického oddělení vojvodského výboru polské komunistické strany v Krakově.

³⁷⁵ Kavka, *Stručné dějiny*, s. 304. V roce 1946 pokrývalo oddělení ÚV KSČ pro kulturu a propagandu čtyři oblasti, z nichž jedna byla kultura a druhá zahrnovala vzdělávání. Propagandu řídil Arnošt Kolman.

jednotlivých vysokých školách byly stranické organizace v rukou studentů. Ústřední výbor KSČ začal pod vedením Gustava Bareše budovat odbor pro řízení školství a vědy na počátku 50. let. Gustav Bareš byl však v době probíhajících velkých politických procesů paralyzován obavami o svůj vlastní osud. Od roku 1953 tento odbor ÚV KSČ řídil B. Mucha. Odbor se členil na čtyři oddělení. Oddělení vysokých škol vedl Luděk Holubec a oddělení vědy V. Pelíšek.³⁷⁶

Tato část knihy se snaží navrhnout nové způsoby, jakými je možno nahlížet na sovětizaci střední a východní Evropy. V oblasti vysokého školství neexistoval žádný připravený návod, jak zavést v Československu, Polsku nebo východním Německu sovětský systém. Tyto země jen čas od času navštívilo několik sovětských expertů nebo profesorů, jejichž rady však byly velmi omezené a byly spíše technického charakteru. Vysoké školství ve sledovaném regionu tak sovětizovali sami domácí komunisté, a to podle místních podmínek. Viděli jsme to zejména v bezprostředně poválečném období, kdy vedení každé ze tří analyzovaných komunistických stran mělo při řešení kulturních a vzdělávacích záležitostí velkou autonomii. V následujícím období ztížila stalinistická fasáda vnímání odlišností. Pokud se však podíváme na fasádu uniformity zblízka, je možno přece jen spatřit malé odlišnosti. Při analýze problematiky dělnických kurzů vytvářených podle sovětského vzoru dělnických fakult zjistíme, že existovala celá řada jejich variant. Blíže o tom pojednáme v kapitolách 12 a 13. Východoněmecké dělnické kurzy trvaly tři roky a byly připojeny k univerzitám, zatímco v Polsku trvaly dva roky a byly na univerzitách organizačně nezávislé. Dělnické kurzy v Československu trvaly jeden rok a nekonaly se často ani ve vysokoškolských budovách a někdy dokonce ani v univerzitních městech. Podíváme-li se na tyto kurzy blíže, uvidíme dokonce ještě větší rozdíly. Československé a východoněmecké kurzy přijímaly větší procento členů komunistické strany než v Polsku. V Polsku zase začínali s přijímáním do kurzů později než ve východním Německu. Ve východním Německu pak pobírali studenti těchto kurzů nejvyšší stipendia. V Československu kurzy skončily v roce 1952, v Polsku v roce 1954 a ve východním Německu až v polovině

³⁷⁶ SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 234, s. 7. Čestmír Císař v tomto oddělení pracoval krátce v letech 1950–1951. Bareš, vlastním jménem Breitenfeld (1910–1979), vstoupil v roce 1926 do komunistické strany. Působil jako novinář a stal se i šéfredaktorem stranického deníku *Rudé právo*. Do roku 1952 byl členem ÚV KSČ. *Československý biografický slovník*, s. 25.

60. let. Všechny tři varianty dělnických kurzů se lišily od dělnických fakult v Sovětském svazu, kde byly intenzivně využívány pouze počátkem a koncem 20. let a kde do nich bylo přijímáno ještě vyšší procento členů komunistické strany než ve východoněmeckém a československém případě. Při ještě detailnějším zkoumání zjistíme další rozdíly, například v hodinové dotaci přidělené jednotlivým předmětům, v organizaci volného času či v seznamu povinné literatury pro výuku marxismu-leninismu.

Výše zmíněné variace při uplatnění jediné instituce naznačují, že o sovětizaci v oblasti vysokého školství je možno definovat hlubší poznatek: Sovětský svaz nebyl schopen dodat východoevropským státům dostatečné informace o svém vlastním systému. Bylo to způsobeno nejen velkou zaneprázdněností sovětských orgánů či jejich strachem z bezpečnostních rizik, ale i tím, že bylo těžké řídit se nějakým pevně daným sovětským vzorem, když samy sovětské dějiny byly plné improvizací. Sovětské dějiny tak nemohly dát východoevropským státům jasnou odpověď na otázky, kolik energie je nutné vyvinout pro řešení specifických problémů reformy vysokého školství, v jakém pořadí mají být jednotlivé problémy řešeny nebo jaký mají vzájemný vztah. Neposkytovaly také odpovědi na otázky jak převést organizační struktury supervelmoci do poměrů malých středoa východoevropských států. Pokud to tedy vůbec bylo možné. Dokonce i Zdeněk Nejedlý, který byl jinak k Sovětskému svazu velmi loajální, o tom vyslovil v roce 1951 vážné pochybnosti. V době, kdy v Československu vrcholila hysterie politických procesů, řekl soudruhům na zasedání Ústředního výboru, že „není možné přejímat sovětské zkušenosti mechanicky“.³⁷⁷ Je jistě ironií, že jeho názory by mohla podpořit větší přítomnost sovětských poradců. Například Sovětská vojenská správa ve východním Německu - SVAG - čas od času argumentovala právě proti mechanickému přejímání sovětských vzorů. Na druhou stranu je však otázkou, jak by se sovětské poradců zachovali v Praze, neboť i mezi sovětskými experty mohly být na možnosti využití sovětských zkušeností odlišné názory.

Výše zmíněné odlišnosti však nemohly nic změnit na základních úkolech vysokých škol, kterými byla změna společenského vědomí prostřednictvím

³⁷⁷ V tomto případě vyjádřil pochyby, zda v Československu je možno zavést distanční vzdělávání, které vzniklo pro zemi s velkými geografickými vzdálenostmi. SÚA, AÚV KSČ, f. 19/7, a. j. 272/1, s. 53-56. Nejedlý podobně aktivně vystupoval proti zkrácení středoškolské výuky podle „sovětského vzoru“, neboť to nepovažoval ve vysoce vyvinutém vzdělávacím systému za nutné.

kontrol společenskovedních fakult a vytvoření nové socialistické elity přijímáním studentů z dělnických a rolnických rodin. Jen studenti z neprivilegovaných vrstev přijatí ke studiu na vysoké školy mohli být komunistické straně vděční za profesní vzestup. A jen studenti vzdělaní v transformovaném prostředí mohli být schopni ovlivnit společenské vědomí. Každá ze stran provedla na univerzitách čistky v profesorském sboru a každá z nich se snažila přivést na univerzity podobné, možná takřka stejné, procento studentů z dělnických a rolnických rodin. Avšak úspěch každé ze sledovaných komunistických stran při naplňování výše zmíněných cílů závisel na místních podmínkách a omezeních.

Vytváření společenského kontextu začalo být zřejmé již v bezprostředně poválečném období, když komunisté v Polsku a Československu přenechali odpovědnost za ministerstvo vysokého školství svým politickým oponentům, polské rolnické straně, respektive českým národním socialistům. Polská komunistická strana se však přesto snažila změnit sociální složení studentů a poté, co v roce 1947 znovu získala rezort ministerstva školství, pokusila se o vysokoškolskou reformu prostřednictvím ministerských dekretů. KSČ toho oproti tomu příliš neudělala. Východoněmečtí komunisté ve stejné době nejenže kontrolovali státní administrativu v oblasti školství, ale uskutečňovali již první změny v oblasti složení profesorského sboru, přijímání studentů z dělnických a rolnických rodin a zavádění marxismu do učebních plánů.

Do určité míry je možné tyto rozdíly vysvětlit odlišnými prioritami komunistického vedení. Pokud by o to stála, mohla KSČ jako nejpopulárnější politická strana získat kontrolu i nad vysokými školami. Rozhodla se však přednostně ovládnout jiné oblasti. Polský případ zase ukazuje, že společnost mohla záměrům komunistické strany vytvořit určitá omezení. Reformní dekret polského ministerstva školství nemohl být prosazen, protože polská komunistická strana neměla jednoduše dostatek kádrů, které by reformy na univerzitách prosadily. Východoněmečtí komunisté byli možná stejně nepopulární jako jejich polští soudruzi, avšak ve společnosti, která prohrála válku, se mohli spolehnout na určité významné výhody. Zejména se jednalo o přítomnost sovětské okupační správy, která vymáhala odstranění starých elit a jejich nahrazení elitami novými pocházejícími z dělnických a rolnických rodin. Východoněmecký případ nás také vede zpátky k problematice stranických preferencí. Je jasné, že vedoucí představitelé SED věnovali otázkám kultury a vzdělávání daleko více energie než jejich kolegové v KSČ. Ačkoli sociální struktura českých zemí a východního

Německa byla podobná, východoněmečtí komunisté pocházeli z odlišných sociokulturních prostředí.

Bez ohledu na nahromadění moci v rukou komunistických stran v době vrcholícího stalinismu v roce 1948, ani jedna ze sledovaných stran se nedokázala vymanit z omezení či kontextuálních výhod, které byly patrné již v bezprostředně poválečném období. To vedlo k hlavním rozdílům v sovětizaci vysokého školství ve sledovaných státech a bude to předmětem našeho zájmu v následujících částech knihy.

ČÁST II.

DĚDICTVÍ PŮVODNÍHO PROFESORSKÉHO SBORU

Univerzitní instituce a jejich samospráva stály v cestě záměrům komunistů podřídit univerzity státnímu plánování. To však bylo možné celkem jednoduše změnit. Mezi lety 1947 až 1951 převedly vlády států v celé střední a východní Evropě základní pravomoci z akademických senátů a rad na ministerstva školství. Vážnější překážku komunistickým plánům představovali původní vysokoškolští profesori, a to především pro předem nevypočitatelný způsob, jakým byli zvyklí myslet a jednat. Pokud měli na vysokých školách většinu, pak vytvářeli milieu postojů a návyků, která umožnila předávat mladým lidem tradiční hodnoty, a to spolu se znalostmi, které považovala za nezbytné komunistická strana. Dokonce i v rámci nových učebních plánů učila velká část původních profesorů, že vzdělanost musí hledat odpovědi nezávisle na momentální politické konstelaci.

Funkcionáři komunistické strany museli řešit následující dilema. Na jedné straně se nemohli spolehnout na původní profesory, že budou ve své výuce předávat mladým lidem hodnoty socialismu, na straně druhé se na jejich zkušenosti museli při vytváření materiálních základů pro socialismus spolehnout. Úplné čistky v profesorském sboru by znemožnily vzdělávání architektů, inženýrů či doktorů a dalších budovatelů nové společnosti. V přírodovědných, technických a medicínských oborech byla proto zachována velká míra kontinuity. Dokonce i SED, která byla ideologicky nejkonzervativnější, musela s profesory medicínských oborů uzavírat kompromisy, například tím, že jim ponechala právo rozhodovat o svých nástupcích.³⁷⁸

Ve společenskovědních oborech byl uplatněn odlišný přístup. Nezdálo se, že by náhlý odchod „buržoazních“ profesorů práva či historie mohl nějak ohrozit budování socialismu. Jak řekl v květnu 1949 svým kolegům vrcholný představitel SED v oblasti kultury: „Když emigrují (do západního Německa) reakční filozofové či historici, usmíváme se. Jiné je to však s fyzi-

³⁷⁸ Ernst, *Die beste Prophylaxe*.